

Немања Ј. Радуловић*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 05. 10. 2016.
Прихваћен: 20. 10. 2016.

РЕРИХОВ ПОКРЕТ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ^{1,2}

У раду се приказују контакти Николаја и Јелене Рерих са српском и југословенском средином у међуратном периоду на основу архивске и објављене грађе (преписка, дневници, материјали Рериховог музеја). Даје се преглед рада Рериховог друштва, контакт сликара са српским интелектуалцима, краљем Александром и ЈАЗУ, као и историјат слика које су отишле у домаће музеје. У оквиру рериховског кружока, постојао је и ужи круг, састављен од руских емиграната, посвећен тајном учењу Рериха.

Кључне речи: Рерих, емиграција, словенофилство, уметност, окултизам.

1.

Руски сликар Николај Рерих (1874–1947) у периоду између два рата је, заједно са супругом Јеленом (1879–1955), интензивно радио на ширењу својих идеја, што је подразумевало мрежу међународних контаката и оснивање низа организација. У том оквиру успоставили су везе и са српском

* nem_radulovic@yahoo.com

¹ Текст је настао у оквиру рада на пројекту 178011 који финансира Министарство науке, просвете и технолошког развоја.

² У истраживању за овај чланак на различите начине помогли су ми: Дајана Влаисављевић (Модерна галерија, Загреб), Јасмина Војводић (Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу), Јелена Дергенц (Народни музеј, Београд), Гордана Тилас (Библиотека Матице српске), Александра Јовановић (Матица српска, Рукописно одељење), Олга Ковачев Нинков (Градски музеј, Суботица), Андреј Тарасјев (Филолошки факултет, Београд), Биљана Црвенковић (Факултет примењених уметности-Дворски комплекс на Дедињу). Свима најсрдачније захваљујем.

културном средином и Краљевином Југославијом. Мада су контакти били мањи него са неким другим земљама, њихово истраживање није једноставно, због обима и расутости грађе (хиљаде писама, материјали који су још увек по архивима, од Русије до САД). Последњих двадесетак година многи материјали постали су доступни јавности, рецимо, необјављени записи и белешке пара, целокупна преписка Јелене Рерих, дневници њихових блиских сарадника – да поменемо само део. Посебан је проблем стање самог проучавања биографије и активности породице Рерих. На пример, у биографијама Рериха објављеним у Совјетском Савезу о њему се говори као о сликару и борцу за мир и наглашавају његове просовјетске позиције, а езотерична активност се умањује или прећуткује³ (вид. нпр. Беликов, Књазева 1972; Пољакова 1985; обе монографије изашле су у познатим и популарним едицијама). С друге стране, следбеници рериховског покрета обично пишу хагиографије у којима се све тврдње пара Рерих о контактима са натприродним прихватају као неупитне (вид. нпр. недавну биографију Јелене Рерих – Коваљева 2013). Теолози о рериховском покрету пишу полемички, као о секти (вид. двотомну студију Андреја Курајева – Курајев 2007). У последње време направљени су важни кораци у проучавању Рериха. Објављено је више студија заснованих на новим изворима и савременој методологији проучавања тзв. нових религијских и магијских покрета, где се Рерих посматра не само као уметник већ и као окултни идеолог. Ове су студије првенствено рускојезичне (Андрејев, Дубајев, Росов, Игњатјев), мада је важна монографија А. Андрејева објављена и на енглеском; на енглеском су изашле монографија и чланци латвијске научнице Аните Стасулане, као и студија Андреја Знаменског. Неки аспекти активности Рерихових приказане су сада у новом светлу, рецимо њихове политичке амбиције као и идејна позадина централноазијских експедиција које су организовали. Ови радови, већином дистанцирани према тврдњама самих рериховаца,⁴ изазвали су оштре реакције и нападе Међународног центра Рериха (МЦР) у Москви. Додатни проблем јесу поделе око права власништва и наслеђа.⁵

³Текстови агни јоге су се у СССР ширили у самиздату; до обнове и ширења интереса долази са перестројком, када се и Свјатослав Рерих срео са Горбачовим.

⁴Стање ствари није једноставно: рецимо, В. Росов дели и сам неке рериховске ставове, као што је вера у махатме, али је његова докторска теза о политичким плановима Рериха, заснована на обимној архивској грађи, изазвала активну кампању МЦР против њега, којом се бавила и руска штампа.

⁵Реч је о спору МЦР у Москви са Музејем Истока у истом граду и са њујоршким музејем Рериха.

Пошто је уметничка активност Николаја Рериха довољно позната, рећи ћемо у уводу неколико речи о његовом езотеричном учењу, мада је и оно одскора постало познатије код нас захваљујући преводима.⁶ Николај и Јелена Рерих оснивачи су тзв. агни јоге (Живе Етике) коју представљају као пренос порука тибетанских махатми с којима су били у некој врсти медијумског контакта. Митологија учитеља у неприступачном Тибету и сами детаљи система (космички циклуси, реинкарнације, вишеструки нивои света, многострукост човекових тела) показују да је реч о једном од многих огранака теозофије Блавацке. Борба за легитимитет међу претендентима унутар теозофије обично се водила позивањем на контакт са тибетанским учитељима који су изворно контактирали Блавацку као оснивачицу друштва; с друге стране, сам начин контактирања путем медијумског писања наставља се на класичан спиритизам, мада су Рерихи медијумство званично одбацивали.

У периоду о ком говоримо Рерихи су оснивали организације које су носиле име сликара: средином тридесетих било их је преко седамдесет у Европи, Азији и обе Америке. Друштва су била организована по националном принципу и различитог типа (уметност, просвета, култура, трговина), али као основна мисија, с којом се и иступало јавно, наводи се култура. Требало је пропагирати Пакт Рериха, чијом ратификацијом би се државе обавезале на заштиту културних споменика у ратним условима. Символ Пакта била је „застава мира”: три троугаоно постављене црвене сфере у кругу исте боје, на белој позадини. Рерих се надао Нобеловој награди за мир, тако да је мисије требало да допринесу и томе. Дискретније се унутар друштва ширило и учење агни јоге, тј. поруке махатми; ученици су тако могли да сазнају да застава мира има и езотеричну симболику, што је јавности било непознато. Умногome је Рерих у својим намерама успео: стекао је низ утицајних контаката на високим местима, попут Рузвелта, америчког министра пољопривреде Воласа (једно време), примио га је француски председник, успоставио је контакте са папом и белгијским краљем те обезбедио финансијску подршку за планове, од којих су најзначајније две експедиције у Централној Азији. С друге стране, рериховски покрет наишао је и на непријатељство, нарочито код конзервативнијих руских емиграната, због двосмислених веза Рериха са совјетском влашћу и због окултистичког карактера агни јоге, која није могла остати сасвим скривена. Веома занимљиво питање Рерихове политике овде помињемо

⁶ *Агни Јога* (Београд, Логос, 2006, прев. Мирјана Грбић); *Алтај-Хималаји* (Београд, Логос, 2007, прев. Бобан Ђурић); *Шамбала; Седам великих тајни космоса* (Београд, Логос, 2008, прев. Људмила Јоксимовић)

само онолико колико има везе са нашом темом, а то је јасна жеља да се придобију људи на највишим положајима. Ипак, сумње за везу са обавештајним службама (совјетском, британском или јапанском, у зависности од стране која га је сумњичила), затварале су му нека врата и правиле проблеме.

Породица Рерих (уз Николаја и Јелену, синови Јуриј (1902 – 1960), касније познати оријенталиста и Свјатослав (1904 – 1993), сликар), након кретања између Русије – Совјетског Савеза, Скандинавије, Британије, Француске и Америке, трајно се населила у Индији, где су основали институт Урусвати (иначе тајно име Јелене Рерих). Одатле су писмима комуницирали са групама широм света, али је велик део контаката ишао индиректно, преко Њујорка, где је двадесетих година основан Музеј Рериха и Париза, јер је француско друштво, чији је секретар био Георгиј Шкљавер, било главно за међународну службену комуникацију.

Представићемо нешто опширније њихове контакте са међуратном српском и југословенском средином, као и са руским емигрантима у Београду. Истраживање је засновано на објављеним дневницима и писмима Николаја и Јелене Рерих, као и на грађи која се чува у Архиву Југославије и Магици српској (нешто мање у Архиву Србије), те на пратећој литератури која је помогла у реконструисању мреже контаката. О вези Рериха са Југославијом писано је у неколико наврата. Још 1994. историчарка уметности Гордана Станишић-Ристовић писала је о симболици седам његових слика у Народном музеју, уз податке из архива институције о њиховој набавци. Загребачка слависткиња Магдалена Медарић објавила је архивску грађу из ЈАЗУ и дала портрет загребачке групе Рерихових поштовалаца (2005). В. А. Росов (2013) писао је о краљу Александру и Рериху те о пројекту спомен-капеле⁷. О контакту уметника и монарха писала је и Л. В. Бугајева, користећи нека писма из Архива Југославије (једно је објављено као ликовни прилог), као и о слању Рерихових слика (Бугаева 2014). Андреј Игњатјев је у студији „Покрет следбеника Агни-јоге 1921–1935” писао и о београдској езотеричној групи, ослањајући се на преписку Јелене Рерих. Његов рад систематизује податке и смешта групу у шири европски контекст. У Загребу је 2011. одржана изложба слика које се налазе тамо, а каталогски текст укључује и податке о њиховој судбини. Користимо и податке из ових радова, с тим да ћемо их понегде допунити.

⁷ Аутор користи Рерихова писма краљу из архива Музеја Истока (Москва) и у Рериховом музеју у Њујорку, која су изгледа копије писама у Архиву Југославије, као и краљево писмо Рериху из Amherst Centre for Russian Culture.

2.

Рерих је био службено признат у Краљевини Југославији, где су и иначе руски емигранти имали заштиту Двора. Изабран је за члана Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу 30. 5. 1930 (*Ljetopis JAZU* 1931: 4)⁸ и одликован Орденом Светог Саве првог реда (1932). Обе почасте је Рерих с поносом помињао. Додира са јужнословенском средином имао је и раније. Поред сусрета са Пашићем (вид. ниже), Рерих помиње да је први његов рад објављен у иностранству био чланак у сарајевском часопису *Нада* (1895),⁹ који је послао још као студент, на позив свог професора историје. „Ту је почео мој инострани књижевни и уметнички рад... на овај су начин започеле моје бројне иностране везе”¹⁰ Заиста, у *Нади* наилазимо на једну Рерихову „цртицу из лова” (1/1895, 10, 183–184), као и на један ликовни прилог (уз песму С. С. Крањчевића, 1/1895, 11, 212) (према: Ћорић 1978).

Поводом отварања Рериховог музеја у Њујорку, француски комитет за оснивање музеја обраћа се 1929. краљу Александру са молбом за поздравну поруку и шаље медаљу исковану у краљеву част. Поменути Георгиј Шкљавер потписан је и као генерални секретар Друштва пријатеља Југославије и носилац ордена Св. Саве.¹¹ Жеља Рериха била је да музеј има подружнице у што више земаља. Краљу се обратио и сликар личним писмом. Оно углавном одговара жанру: има ту комплимената владару, који води земљу ка „строитељству културе”, као „древни вожди”, и вере у савез и успех будуће Русије и „славне Југославије”. Један део писма вреди навести. Рерих жели да краљу поклони једну слику, а његово стваралаштво обухвата два света – један је словенски, руски, а други – Хималаја, колевка Аријаца, родоначелника Словена. Зато нуди краљу да сам изабере слику са једном од тих тема. Мада сасвим кратак део једног формалног писма, овај опис заиста изражава Рерихову поетику и идеологију описану и као „индо-словенска синтеза”.¹² Спајање индофилије и словенског месијанизма било је присутно у руској култури почетком 20. века и у југословенској култури између два рата, а јавља се и у езотеричним покретима где се теозофски концепт расних циклуса спаја са словенофилством (Димитрије Митриновић, бугарски езотерист Петар Данов, руски и југословенски теозофи и антропозофи), што смо на другом месту (Radulović 2015) одредили термином *Slavia esoterica* (по аналогији са постојећим појмовима *Slavia orthodoxa*,

⁸ Биографија Рериха на стр. 92–95. Изабран је заједно са Алфонсом Мухом (стр. 46). Муха, који је такође спајао словенофилство са теозофијом у свом сликарству, био је и председник чешког Рериховог друштва (*Roerich museum* 1931: 114).

⁹ Излазио 1894–1903, под уредништвом Косте Хермана.

¹⁰ Рукописно одељење Матице српске (даље: МС-РО) – Преписка-Радосављевић др Павле 33.050 (26.10.1932)

¹¹ Писмо од 19.09.1929 и писмо југословенске амбасаде у Паризу, преко које иде преписка, од 10.10. исте године. Архив Југославије (даље АЈ), фонд 74, Двор Краљевине Југославије, 73–102.

¹² Рерихово писмо краљу – АЈ 74 (73–102).

romana, hetherodoxa). У писму Рерих наводи оно што је сматрао својом идејом водилом, а што, тематски посматрано, и јесте важно за његову поетику. У одговору министар двора бира „словенску слику”.¹³ Реч је о слици „Земља Словена”. Према неким истраживањима (Росов 2013), назив „Словенска” промењен је у „Свесловенска”, чиме су словенофилски аспекти наглашени.¹⁴

Краљ је молби удовољио и на свечаном отварању музеја поред других телеграма државника и јавних личности (попут Ајнштајна или Свена Хедина), до чега је Рериху и његовим сарадницима очигледно било веома стало, прочитан је и овај. Конзул Радоје Јанковић извештава да је на отварању прочитао телеграм, ком је управа музеја „дала приоритет” и ком су се Рерихи посебно обрадовали, али додаје и да у Њујорку постоји нерасположење према новом музеју, тако да представници општине и градског музеја нису дошли. Како каже, амерички музеји нерадо гледају на ову велику зграду „у којој је смештен оргомни број уметнички упрошћених, декоративних убедљивих и чудноватих Рерихових слика” а коју воде они који „нису чисти Јенки”.¹⁵

Позивницу за отварање музеја добио је и тадашњи председник ЈАЗУ, историчар и византолог Гавро Манојловић. Према сопственој изјави, Манојловић тад није знао за Рериха, али се распитао о њему (Мештровић му је рекао да је руског сликара упознао у САД). Манојловић је не само поздравио отварање музеја честитком, већ и одлучио да Рериха предложи за почасног члана ЈАЗУ. (Избор је Рерих искористио да замоли и за почасни докторат Загребачког свеучилишта за сина Јурија (14. 4. 1932), што је Манојловић морао љубазно да отклони (Медарић 2005: 459; 462)).

Појавила се идеја да би Рериха требало позвати у посету. Манојловић је упутио позив Рериху (13. 2. 1930), који је сликар прихватио (6. 3. 1930), а приликом аудијенције (24. 3) обавестио је и краља Александра, који се веома заинтересовао (Манојловић 1933). Рерих је почаствован и сигуран да би „уметничка и археолошка експедиција у Југославији” дала значајне резултате, попут оних које је стекао у старим руским манастирима и азијским светилиштима.¹⁶ И о овоме је Манојловић обавестио краља писмено, уз коментар говора који је Рерих одржао у француском друштву.

¹³ Јул 1930. АЈ 74 (73–102). Цела се преписка одвија преко амбасаде у Паризу.

¹⁴ Росов чак сматра да је звоно на горњој левој страни слике симбол „словенства које се буди” (Росов 2004: 13; цитати из ове књиге Росова према pdf верзији доступној на <http://www.templeofthepeople.ru/>, као и html верзији доступној на <http://russia-india.com/rosov-1>).

¹⁵ Извештај Двору о прослави од 17. 11. 1931, АЈ 74 (73–102). Опширнија верзија и у извештају који је 22. 11. 1931. послао амбасади у Вашингтон, уз копију извештаја за Двор: АЈ 371 (Посланство краљевине Југославије у САД – Вашингтон), 16–22.

¹⁶ Рерихово писмо Манојловићу од 10.06. 1930. АЈ 74 (73–102) Податак и у: Медарић 2005: 462 (судећи по датуму, реч је о примерку истог писма).

Краљ је уједно преко Манојловића (1930) замолио Рериха за примерак књиге *Хималаја*¹⁷ (пун назив *Алтај-Хималаја*), на шта аутор поручује да ће је послати преко њујоршког музеја. Директор музеја Луис Хорч шаље краљу књигу *Држава светла*, уз писмо, на чему краљ захваљује.^{18,19} У личном писму-аутографу краљ (на руском) захваљује Рериху на књигама и на слици коју треба да пошаље, као на „доказу његових уметничких осећања према целом словенству и његовом идејном јединству”.²⁰

Рерих није дошао тад, па је две године касније опет било речи о посети; краљ је преко Ивана Брлића (ниже о њему) јавио париском Музеју Рериха како би волео да уметник посети земљу. Рерих захваљује краљу на позиву²¹ и жели да се одужи сликама, што ће, како ћемо видети, испасти компликованије него што је замишљено. Манојловић је приликом посете Паризу (28. 5. 1932) срео Шкљавера и председницу Рериховог друштва, Мари де Во Фалипо. Сем експедиције, Манојловић је дошао на идеју да би и у Загребу могла да се организује поставка, као и у Београду. ЈАЗУ је 30. јула 1932. упутила службени позив Рериху (Манојловић 1933). Шкљавер јавља Манојловићу следеће године (13. 10. 1933) да ће Рерих стићи фебруара 1934 (Медарић 2005: 460). О томе се Шкљавер договарао и са министром двора Антићем, подсећајући да је краљ још 1930. *par lettre autographe* позвао Рериха; предлог датума је фебруар 1934. уз боравак у Београду и Загребу.²² Ипак, планирану посету Рерих је 1934. отказао²³ и Југославију није посетио. У разумевању овога помаже нам чињеница да је априла те године Рерих кренуо на своју другу експедицију по Централној Азији. Мада је званично реч била о ботаничкој експедицији коју је финансирала америчка влада, права намера (тзв. „Велики План”), коју је знао само најужи круг Рерихових посвећеника, била је ништа мање него формирање независне државе на подручју Централне Азије, неке врсте објаве Шамбале, теократије засноване на реформисаном будизму и агни-јоги, а коју би изгледа водио сам Рерих, као реинкарнација петог

¹⁷ Рерихово писмо Манојловићу од 10.06.1930. АЈ 74 (73–102).

¹⁸ Писмо конзулата из Њујорка АЈ 74 (73–102).

¹⁹ Росов наводи да је Рерих послао *Хималају, Државу светла* и *Путеве благослова*.

²⁰ Писмо је објављено као факсимил у Годишњаку Музеја за 1930; овде га наводимо према Манојловић 1933, где је донето у латиничној транскрипцији. О Александровом односу према руским уметницима вид. Јовановић 1994.

²¹ Оквирно март–април 1932; *Letter from professor Roerich to His Majesty, King Alexander of Yugoslavia* (о краљевом позиву говоримо на основу Рериховог писма). Чува се у Рериховом музеју у Њујорку Ref. no.: 202266, доступно на: <http://www.roerich.org/correspondence.php>

²² Писмо Француске асоцијације Рериха министру двора Антићу као одговор на његов упит (1. август 1933); АЈ 74 (229–336).

²³ Писмо Гаври Манојловићу 26. 2. 1934, АЈ 74 (73–102).

далај-ламе. Уверена у своју мисију „порукама” махатми, породица Рерих се дубоко уплела у геополитичке и обавештајне игре великих сила на том простору: на крају су Рузвелт и Волас обуставили експедицију и прекинули контакте с Рерихом који је осумњичен са свих страна за шпијунажу (деталније у: Росов 2004; Андрејев 2014: 97–123; 205–313; нарочито 357–398; Остеридер 2012; Знаменски 2015: 203–275). Према томе, колико год Рериху годила пажња Александра Карађорђевића, почетком 1934. он је увелико био обузет својим пројектом (утопијским или мегаломанским, зависи од тачке гледишта) и посета Југославији му није била приоритет.

Према подацима из Дворског комплекса на Дедињу, слика „Словенска земља” или „Земља Словена” данас се не налази тамо.²⁴ Рерих је касније (1943?) урадио још једну верзију слике (данас у Рериховом музеју у Москви).²⁵ Сем „Словенске земље” од Рериха је набављено још слика, чији тачан број и судбину није једноставно утврдити; слике су се кретале између неколико музеја и градова, подаци су расути и не подударују се увек. Захваљујући краљу на позиву, Рерих нуди своје слике музеју (данашем Народном), „од десет до двадесет”, уз захтев за засебном изложбеном собом, која би заправо била део Рериховског музеја.²⁶ Политика Рериховог музеја била је да се слике дају појединим националним музејима у свету на трајну позајмицу (permanent loan exhibition), остајући правно власништво музеја у Њујорку, док је музеј-прималац требало да обезбеди засебну собу која се називала „Салом Рериха”. Рерих је 1932. предложио оснивање одсека музеја у Београду, с чим се сагласио краљ (Манојловић 1933).

Када се споје подаци, изгледа да је слика било тридесет (не рачунајући ону поклоњену Двору).²⁷ Године 1932. у Двор су стигле 24 слике. Записник о пријему потписали су генерал Војислав Вуковић (управник двора), Владимир Велмар-Јанковић (референт одсека за уметност и књижевност Министарства просвете) и Милан Кашанин, као кустос Музеја

²⁴ Према саопштењу Биљане Црвенковић, кустоса уметничке збирке Дворског комплекса (2008–2012) и коауторке текста „Уметничка збирка”, за књигу Дворски комплекс на Дедињу, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2012 (електронска пошта од 1. 8. 2016).

²⁵ <http://www.roerich-encyclopedia.facets.ru/kartiny.html> (каталог слика, саставио В. Н. Бендјурин). Можда од користи за будуће истраживање верзија и путева слике може бити користан податак у извештају Р. Јанковића да је на отварању Музеја Хорч показао минијатуру исте слике (Конзулат у Њујорку-Посланству у Вашингтону 22. 11. 1931-AJ 371-16-22). Слика се налазила и на разгледници Рериховог музеја (Росов 2004: 13).

²⁶ Већ цитирано писмо из архиве њујоршког музеја.

²⁷ Каталог загребачке изложбе даје и податак који су 2005. добили од њујоршког Музеја Рериха који потврђује да је у Југославију отишло 30 слика.

кнеза Павла.²⁸ Са сликама је стигла и застава Рериха.²⁹ Подсећам да је и сам историјат данашњег Народног музеја у том периоду сложен: постојао је Хисторијско-уметнички музеј (тако писано, због политике југословенства) и од њега одвојен Музеј савремене уметности, који су спојени 1934. у један, од 1935. назван по кнезу Павлу. Приликом пријема слика одлучено је, како показује архивска грађа двора, да се ових 24 преда Кашанину за Музеј савремене уметности. Међутим, француско Друштво Рериха дало је свој списак слика посланих у Београд, где их је наведено двадесет.³⁰ Тај број поменут је и у писму француске организације амбасадору Спалајковићу од 1. јула 1932, уз напомену да се са свим сложио краљ, телеграмом од 25. априла.³¹

У Хисторијско-уметничком, где је управник био Владимир Петковић (1919–1935), Рериху склон, како закључујемо из помена у писмима Рериха, било је такође смештено неколико слика. Према податку из архиве Народног музеја, министар просвете донео је 1933. одлуку да се Хисторијско-уметничком музеју преда четрнаест слика, да би се увећала колекција Рериха (Станишић-Ристовић 1994: 180; о распореду слика и Манојловић 1933).³² То потврђује и преписка између Министарства, Уп-

²⁸ Записник од 5. 9. 1932 (АЈ 74 -342-502); уп. и писма о слању и пријему слика од 31. јула 1932 (Маршалату двора) и од 19. 9. 1932 (Министарству просвете), такође АЈ 74 (342-502). У записнику су наведене следеће слике: „Идоли”, „Бургустан-Кавказ”, „Зов звона”, „Нацрти костима из Сњегурочке” (два нацрта), „Берендеј село”, „Св. Сергије”, „Свети гости”, „Сангачелинг”, „Канчинчинга”, „Паранирвана”, „Гуго Чохан-херој Кулу долине”, „Ашрам-серија бр.1”, „Јутарња процесција”, „Планинско ждрело”, „Такуров стан (Лахул серија)”, „Скица за Џингис Канову мајку”, „Ашрам серија бр.2”, „Чанрази”, „Заповест Господа”, „Пројкат цркве св. Сергија”, „Капела св. Сергија”, „Тибетски логор”, „Кајласки кланац”.

²⁹ Према Рериховим подацима из 1947 (1. 1.) првобитно је у београдском музеју било 20 слика, од којих је тринаест отишло у Праг, док је седам остало у Музеју (уз већ поменути „Земљу” у Двору), док их је у Загребу било 10 (ЛД 3, „Новое”; уп. и текстове „Скољко” и „Трудные дни” из исте књиге).

³⁰ Копију списка је послала амбасада у Паризу (Копија списка слика и копија писма коју је Удружење у Француској послало посланику-АЈ 74-342-502). Пет слика из европског центра Рериха у Паризу (Commandement du Maître; Projet d’Eglise de Saint-Serge; Chapelle Saint-Serge; Champ tibétain; Passe de Kaïlas); шест слика из Нагар-Кулуа (Рерихово боравиште у Индији) (Saint-Serge Bâtitteur; L’ombre du Maître; Lakul; Citadelle du Tibet; Monastère royal du Tibet; La glaive de Gessar (Himalaya); остале из музеја у Њујорку (Le prophète Elie; Gouga Tchokhan (Protecteur de la vallée du Kula); Ashram; Ashram (de Ceylan); Passe de Rothang (Lahal); La demeure de Takour (Gdunla); Le cortège du matin (Tibet); La mère de Gengis Khan (esquisse de la série Genis Khan); Les fleurs de Timour.

³¹ АЈ 74 (342–502).

³² Називи слика: „Бургустан (Кавказ)”, „Звоњење”, „Сњегурочка (1,2)”, „Село Берендеј”, „Св. Сергије”, „Свети гости”, „Гуга-Чохан – херој долине Кулу”, „Ашрам серија No.1”, „Планинско ждрело”, „Скица за Џингис канову мајку”, „Црква Св. Сергија”, „Капела Св. Сергија” и „Ашрам” (према Станишић-Ристовић 1994).

раве двора и Кашанина, који потврђује да је питање слика „ликвидирано”, по жељи Рериха и одлуци министра: слике ће бити смештене у посебну собу у Народном музеју, али Кашанин помиње двадесет слика.³³ Према обавештењу које је добио сам Рерих коју годину касније, слике су пренете у Музеј кнеза Павла,³⁴ где су биле у посебној сали, што је била жеља уметника и краља. Договорено је да се један број слика пошаље у Праг, да би се помогло Руском културно-историјском музеју. Мада је изгледа било бирократских препрека у београдском музеју, 26. 10. 1937. у Праг је стигло тринаест слика (Шћеблигина 2008: 254). Године 1948. пренете су у Совјетски савез. Данас се налазе у Третјаковској галерији (Шћеблигина 2008: 259–260; Росов: 2013).³⁵ У Народном их је данас седам: „Гиргустан на Кавказу”, „Звоњење”, „Свети гости”, „Село Берендеј”, „Манастир Свети Сергије” (уља на платну) и два нацрта костима за „Сњегурочку” (пастел, темпера на папиру). Сlike су биле део тзв. „Руске собе” сталне поставке (до затварања Галерије стране уметности 1996). На изложби посвећеној Мондријану 2014/25, у оквиру инсталације Мрђана Бајића „Сеобе” изложен је и Рерихов „Манастир Светог Сергија”.³⁶

Постојала је идеја да Рерих музеју поклони и слику Светог Саве (приликом поклона Рерих је обично бирао личност или мотив из религијске традиције којој даровани припада). Манојловић је Шкљаверу послао неке напомене о иконографији светитеља (Манојловић 1933), као и Алексеј Олесницки самом Рериху (Медарић 2005: 464) (Слика Св. Саве помиње се и у писму француске асоцијације Спалајковићу).³⁷

Рерих и Манојловић су се договарали да се десет слика из Београда изложи у Загребу, тако да и у писму амбасадору Мирославу Спалајковићу од 30. 9. 1932, Георгиј Шкљавер преноси ту жељу.³⁸ Из Париза су писали и у Музеј кнеза Павла да се десет слика пошаље у Загреб (Манојловић 1933). Сlike су стигле у Загреб у јануару 1933. где су изложене 1934. највероватније у Штротсмајеровој галерији и/или Модерној галерији (тада

³³ АЈ 74 (342–172). Уз ово Кашанин по жељи маршалата даје и извештај за конзулат у Њујорку који је требало да се проследи Луису Хорчу (6. август 1932; АЈ 74-342-173).

³⁴ 14. 9. 1936, писмо Асејеву (ОиИ 2). Г. 1936. то име носи већ јединствен музеј, али је питање да ли је Рерих то знао.

³⁵ вид. и http://www.tretyakovgallery.ru/ru/collection/_show/author/_id/110

³⁶ Према саопштењу Јелене Дергенц, кустоса Галерије стране уметности Народног музеја (електронска пошта 20. 9. 2016). Вид. и Станишић-Ристовић 1994; о руским сликарима у Народном музеју, укључујући и Рериха: Суботић 1994.

³⁷ АЈ 74 (342–502).

³⁸ Association française Nicolas de Roerich Мирославу Спалајковићу АЈ 74 (73–102).

обе део ЈАЗУ) (*Ljetopis JAZU* 23–24).³⁹ Међутим, Штросмајерова галерија у писму из 1933. обавештава да не може обезбедити засебну салу за десет Рерихових слика те их враћа за Београд, где их је, како се наводи, Петковић примио (Станишић-Ристовић, исто). Међутим, ових десет слика је ипак остало у Загребу. Рериха је загребачки одсек његовог друштва обавестио 1940. да се налазе у Модерној галерији и да ће добити посебну собу.⁴⁰ До тога није дошло, али се у Модерној галерији чувају и данас; након дугог боравка у депоу, 2011. организована је изложба, а тим поводом истраживана је и историја њихове набавке.⁴¹

Како видимо, спискови слика се не подударају; посебан су проблем називи који се различито наводе или преводе („Звоњење”/„Зов звона”; теозофски термин *master/maitre* некад се преводи као „учитељ”, некад као „господар” (рус. *владика*)); неки називи се не подударају, али је очигледно реч о истима или су део серије („Ашрам”, серија; „Ашрам, Цејлон”; „Џингис Канова мајка” у Москви и „Скица за Џингис Канову мајку” на списковима); Рерих је радио и више верзија исте слике. Оно што се може утврдити јесте да је седам остало у Београду, тринаест отишло за Праг па одатле за Москву, а да је десет отишло у Загреб. Детаљни подаци могу се наћи у општем каталогу Рерихових слика.⁴²

Рерих је пратио шта се дешава са овим сликама и у наредних десетак година, све до после рата, у писмима се често распитује за њихову судбину. Он инсистира на посебној сали подсећајући да је то договорено са (тад већ покојним) краљем. С тим се почело још док је Петковић био управник па су пренете у Музеј кнеза Павла, где је управник (Кашанин), према Рериховом утиску, од самог почетка био нерасположен.⁴³ (Кашанин је наследио Петковића као управник сад обједињеног музеја од 1936). Насупрот горе наведеном договору, идеју из 1936. о преносу слика за Загреб

³⁹ На седници се види да је постављено питање јесу ли слике Академији позајмљене или поклоњене, што је остало да се разјасни. Вид. и Медрић (2005: 459; 462); Nicholas Rörich. *Mistično putovanje. Slike iz fundusa Galerije*. Moderna Galerija-Studio „Josip Račić”, Zagreb, 2011 (katalog). Видимо да је протекло неколико година од набавке до изложбе.

⁴⁰ Текст „Странници” из 1940. (ЛД 2).

⁴¹ Према каталогу Nicholas Rörich. *Mistično putovanje. Slike iz fundusa Galerije*. Moderna Galerija-Studio „Josip Račić”, Zagreb, 2011 реч је о сликама: „Стан поглавице”, „Канченцунга”, „Јутарња процесција”, „Ташидинг”, „Паранирвана”, „Ашрам”, „Заповест господара”, „Тибетански стан”, „Пут у Каилас”, „Идоли (Паганска Русија/Старо словенско гробље)”. Имена слика се највећим делом подударају са именима која Манојловић помиње (такође пренето у каталогу; вид. и Манојловић 1933), сем три слике. Ипак, запослени у Модерној галерији установили су да се те три, према подацима о техници и димензијама, уклапају у поменутих десет.

⁴² <http://www.goerich-encyclopedia.facets.ru/kartiny.html>

⁴³ Писма Асејеву од 14. 9. 1936. и 31. 10. 1936, оба у „Оиј 2”.

представља као кршење краљеве воље, због губљења посебне сале.⁴⁴ У писмима Рерих помиње Петковића и Манојловића као своје подржаваоце и присталице Пакта Рериха. Са Кашанином, међутим, ствари нису тако стајале. Александар Асејев, издавач часописа *Окултизам и јога* у Београду посредује између сликара и Кашанина преносом писама.⁴⁵ Крајем 1936. Рерих поручује Асејеву да не довршава преговоре са Музејом. Пошто је Желимир Мажуранић, још један поштовалац Рериха, постао члан Сената, Рерих се очигледно нада да ће уследити притисак „одозго” и додаје да је ствар „деликатна”: статус слика је решио покојни краљ те се не може радити о укусу директора музеја.⁴⁶ У запису од 12. 8. 1939 (ЛД 2) уз неколико реченица о београдској групи рериховаца стоји и: *Кашанин оказался совершенно невозможным* (мада признаје да се захваљујући њему помогло Руском музеју у Чехословачкој). Касније, после рата, Рерих ће бити директнији: „У Београду у Музеју био је штићеник регента Павла, одвратан тип Кашанин. Надам се да га је рат однео.”⁴⁷ У писму В. Ф. Булгакову (управнику Руског музеја у Прагу, некадашњем секретару Толстоја)⁴⁸ од 14. 2. 1947. помиње се: „Тамо је у Музеју био неки Кашанин, нитков (*мерзавец*), штићеник регента Павла” (ЛД 3).

Поводом Рерихових слика послатих у Београд, 1936. конзул Југославије у Њујорку Радоје Јанковић даје занимљив извештај. У том периоду је Рерих већ живео у Индији. Његови амерички следбеници, бизнисмен Луис Хорч и његова супруга Нети, који су водили Музеј, дошли су у сукоб са паром Рерих (колико због контроле над власништвом и финансијама, а колико због размимоилажења у схватању учења, зависи од верзије) те су сасвим преузели Музеј. Рерих је поднео тужбу америчком суду, који је пресудио у корист Хорча. Јанковић објашњава министарству да је реч о стечају те да Хорч спасава свој уложени новац. „Американци не воле да усред Њу Јорка имају огромну установу којој је шеф неко ко живи у Хималајима”, тако да је организован цео „комплот” против Рериха а у америчкој јавности праве се „сплетке” да је он совјетски агент, због чега му је америчко министарство одузело мисију на Истоку.⁴⁹ Из писма које

⁴⁴ 31. 10. 1936, писмо Асејеву (ОиИ 2).

⁴⁵ 14. 9. 1936 (ОиИ 2).

⁴⁶ Писмо Асејеву од 14. 12. 1936 (ОиИ 2). Уп. и писмо од 26. 1. 1937.

⁴⁷ „Новое”, ЛД 3.

⁴⁸ Булгаков је иначе 1928. боравио у Београду и одржао неколико предавања (Ђурић 2011: 122).

⁴⁹ Генерални конзулат у Њујорку Министарству иностраних послова, трговине и индустрије, 20. август 1936, АЈ 74 (73–102).

је пар Рерих упутио својим америчким следбеницима,⁵⁰ видимо да је Јанковић писао Рериху тим поводом и да му је сликар одговорио, али за сваки случај, пошто слуги нешто иза, поручује да Морис Лихтман или његова супруга Зинаида Фосдик (Лихтман), једна од најважнијих особа у рериховском друштву, посете конзула и пренесу му негодовање поводом случаја. Пошто је у писму Асејеву Рерих саопштио: *С нашеј стороны через друзей была произведена разведка у югославск[ого] конс[ула] Янковича, и он выразил свое доброжелательство*⁵¹ јасно је да се Јанковић није задовољио само преносом вести из америчке штампе, него је контактирао директно Рериха и у извештају очигледно заузео његову страну (како смо поменули, Британци и Американци су сумњали да је Рерих совјетски агент, а Руси да је британски). У том смислу важан је податак да се у индексу уз преписку Јелене Рерих, Јанковић помиње као почасни члан њујоршког огранка рериховског друштва.⁵² На контакт с њим ће се Јелена Рерих позивати и касније као на сведочанство о њујоршким сплеткама против њих.⁵³ Чак и у Кашаниновом понашању Рерих слуги могући утицај америчких „отпадника”.⁵⁴ Јанковић је са Хорчом договарао (и у сусретима уживо) организацију велике изложбе југословенске уметности у Музеју, која би чак била само почетак представљања домаће уметности. Мада се амбициозни пројект није остварио, из Јанковићевог предлога издвајамо напомене како „имамо изврсне везе” са институтцијом, да је музеј пре-дусретљив према Југославији у „свакој прилици” као и „пријатељски и благонаклон додир” краља са Рерихом.⁵⁵

У САД-у је Рерих имао још једног српског следбеника – педагога Павла Радосављевића. Радосављевић је каријеру, започету у Европи, наставио на Њујоршком универзитету, одакле се и поред неколико покушаја није вратио у земљу. Пријатељ Тесле и Пупина, у време око Првог светског рата такође је радио на пропаганди у корист стварања јужнословенске државе. Његове су идеје имале још шири хоризонт, јер се залагао за стварање сједињених словенских држава. Подстакнут антисловенским тоном немачке пропаганде и слабим познавањем словенских култура у

⁵⁰ 17. јун 1936 (ПЕР 4).

⁵¹ 14. 9. 1936 (ОиИ 2).

⁵² Радоје Јанковић (1879–1943), политичар и дипломата, био је црнорукац; пошто је протествовао због Солунског процеса осуђен је у одсуству. По повратку у земљу после 1918. био је ухапшен. Након неколико година у затвору помилован је (као једини од црнорукаца према ком је краљ Александар поступио тако) и упућен у дипломатску службу. У САД-у је био 1926–1936 (Њујорк 1929–1936).

⁵³ 5. август 1936; 16. август 1936, писма америчкој групи (ПЕР 4).

⁵⁴ Писмо Асејеву од 4. 12. 1936 (ОиИ 2).

⁵⁵ Генерални конзулат у Њујорку Министарству просвете 20. 2. 1932, АЈ 371 (16–22).

Америци, непосредно после Првог светског рата, када су, захваљујући и Вилсоновим принципима између осталог, настале Југославија и Чехословачка, објавио је двотомну књигу *Ко су Словени?* којом је америчким читаоцима хтео да приближи све словенске народе. Приказ достигнућа, од Коперника до руског романа, требало је да одговори на расистичко омаловажавање, првенствено из немачке средине. Радосављевић је у Рериховом словенофилству и вери у мисију културе нашао сродан дух. О Рериху је објавио чланке *Roerich in Modern Education* (*Slavia* 1940, излазио у Сан Франциску); *The Spirit of Cult-Ur or Veneration of Light-An Old Truth in the New Education of Professor Roerich* (*New Haven Teacher's Journal* 1932, 9–12); као и приказ књиге о Рериху изашле у Риги (*New Haven Teacher's Journal* 1940). Такође је био ментор за тезу о Рериху Гарабеда Паелијана *Nicholas Roerich's Contribution to Modern Life and Education* (1936) (према: Искруљев 1970: 121; 247). Паелијанова (1880-1964) биографија Рериха изаћи ће 1974. Радосављевић је био и члан рериховског Америчко-руског културног друштва (АРКА) (Искруљев 1970: 313).⁵⁶ Необично писање „Култ-Ура“ усвојено је из Рериха и тезе да „култура“ изворно значи „култ стваралачког огња“ Ова је етимологија део Рериховог величања културе, односно спајања теозофије са вером у културну мисију (о Рериховом схватању културе детаљније у: Сташулане 2005; 2012).

Радосављевић се дописивао са следбеницима Рериховог покрета: сачувано је по једно писмо од Рихардса Рудзитиса (из латвијског огранка), Мориса Лихтмана, Дадлија Фосдика (из Њујорка) и четрдесетак писама од Зине Фосдик (Лихтман), у периоду 1933–1940.⁵⁷ Из њених писама видимо да је Радосављевић успоставио доста блиске везе са Рериховим друштвом у Њујорку. Говорио је на њиховом окупљању (*commencement exercises*) и писао приказ Рерихове књиге *Пламена тврђава*; он и Фосдикова размењују чланке, она га обавештава о активностима Пакта и Рериховој експедицији; чланак о Рериху требало је да изађе у „Југословенском календару“ за 1934. У неколико наврата З. Фосдик жели да се са Радосављевићем поверљиво и уживо консултује о трећим особама. Једном је то Радосављевићев докторанд Паелијан, о ком Фосдикова има позитивно мишљење, али сматра да постоје неке ствари које мора знати а које му само Радосављевић, као „прави пријатељ Рериха“, може објаснити – природу

⁵⁶ Група је основана 1942. као једна од рериховских организација. Водио је Џозеф Вид (истакнути розенкројцер), а Зина Фосдик је била извршни директор. У почасном одбору били су Јелена Рерих, као и славне личности попут Хемингвеја, Чаплина, Ерскина Колдвела, Романа Јакобсона, Сержа Кусевицког.

⁵⁷ Чувају се у Рукописном одељењу Матице српске (даље МС-РО). Преписка-Радосављевић др Павле.

тих ствари оставља за разговор.⁵⁸ Други пут је реч о професору Магофину (Ралф Магофин, класичар и археолог, почасни саветник Музеја).⁵⁹ Трећи пут Фосдикова пише: „Примила сам писмо од др Валтера Зигмајстера и заиста сам ожалошћена неким стварима које ми пише, тј. његовом идејом о тој експедицији у Индију и на Тибет. Према мојој процени, он не може ништа да пише професору Рериху о овој експедицији, док ме не види, јер не знајући неке чињенице и не користећи правилан суд, може створити извесну нежељену тешкоћу. Пишем ово поверљиво само вама” (подвучено у писму). Зато моли Радосављевића да Зигмајстеру пренесе да жели да га види. Да ли је Зигмајстер који се овде помиње исти онај који је под *nom de plume* Рејмон Бернар⁶⁰ стекао име у свету езотеричне литературе? Најпознатија му је књига о шупљој земљи у којој се, као и у књизи о НЛО из земљине унутрашњости, позива и на Рерихова писања о Шамбали и саопштења која је давао после експедиције. Ако је реч о истој особи, показује се да Радосављевићева интересовања нису била само културна, већ и езотерична, а очигледно је имао директне контакте са Зигмајстером, као и довољно поверења код Фосдикове, да је могао да посредује између њих.

Фосдикова је подстакла Радосављевића и да лично пише Рериху.⁶¹ Сачувано је седам писама Рериха Радосављевићу (1932–1938). У њима сликар из Индије захваљује Радосављевићу на чланцима и на посланој књизи *Ко су Словени* („заиста, питање словенских миграција и културе је једно од најважнијих и од светског је значаја.”)⁶² а посебно на писму којим је протествовао због преузимања музеја. Писма су пуна типично рериховских израза и комплимената кореспонденту: после цивилизације са мозгом долази култура са срцем;⁶³ у свету је у току борба светла и таме и ратници културе треба да се уједине под Барјаком Светла.⁶⁴ Радосављевић је убројан међу „племените ратнике” као „арбитар културе”,⁶⁵ а над свим што он каже „влада блистави Знак Културе”.⁶⁶ По повратку са друге

⁵⁸ МС-РО Преписка-Радосављевић др Павле 33.073. (22. 1. 1936).

⁵⁹ МС-РО Преписка-Радосављевић др Павле 34.394. (1. 7. 1936).

⁶⁰ Не треба га мешати са француским езотеричним аутором истог имена, представником розенкројцерског реда А.М.О.Р.С.

⁶¹ МС-РО Преписка-Радосављевић др Павле 34.176 (26. 12. 1933).

⁶² МС-РО Преписка-Радосављевић др Павле 33.050 (26. 10. 1932; на енглеском, превод мој).

⁶³ МС-РО Преписка-Радосављевић др Павле 33.049 (16. 8. 1932).

⁶⁴ МС-РО Преписка-Радосављевић др Павле 33.051 (27. 4. 1933).

⁶⁵ МС-РО Преписка-Радосављевић др Павле 33.055 (10. 9. 1938).

⁶⁶ МС-РО Преписка-Радосављевић др Павле 33.051 (27. 4. 1933).

експедиције Рерих му је послао разгледницу.⁶⁷ Радосављевићево писмо Рериху открива да га је прихватио као гуруа: оно почиње са „Драги наш професоре Рерих, мој словенски и космички учитељу” а завршава са поздравом учитељу „у име нашег словенског света” и „космичке мудрости”. Радосављевић итекако дели словенофилско-индијски месијанизам Рериха: мада није очекивао „најсловенскије писмо са Далеког Истока...”, оно га је „учврстило у вери у Словенску Будућност, која се не може одвојити од највећих идеала човечности”. Иако непосредна будућност „цивилизације белог човека” зависи од америчког капитализма, руских природних богатстава и немачке технике, „просперитет зависи, како то ви кажете, наш велики учитељу, од сарадње Знања (*sofia*) и Уметности (Живот)”. Такође дели Рерихов став према примитивној уметности: снага руског балета, Стравинског и „нова виталност нашег народа у поезији потиче из животворне уметности тропских прашума”.⁶⁸ Радосављевић је предлагао и да се један огранак друштва отвори у Сарајеву.⁶⁹

Убиство краља Александра оставило је утиска на пар Рерих. Николај је објавио некролошки текст *Светлой памяти короля Александра* где га хвали као „јунака словенства”. Према мишљењу П. Бељикова, истраживача Рериховог живота, овај текст био је повод цензури једне Рерихове књиге. Рерих је у Харбину штампао зборник својих разних текстова *Священный дозор* у који је унет и некролошки чланак; како је Харбин тад био под јапанском влашћу, похвални текст државнику у чије је убиство, по општем мишљењу, била уплетена фашистичка Италија није могао изаћи (Бељиков, Књазева 1972: 221). Аутор је овим очигледно хтео да нагласи Рерихову антифашистичку позицију, али ствари су мало сложеније: Рерих је 1934. пре почетка своје експедиције посетио Јапан и давао веома пројапанске и антибољшевичке изјаве (примио га је и министар рата који је коју годину пре тога окупирао Манџурију). Међутим, убрзо су Јапанци постали незадовољни његовим деловањем на простору који су видели као своју интересну зону и покренули нападе индиректно, кроз десну штампу руске емиграције у Харбину.

⁶⁷ МС-РО Преписка-Радосављевић др Павле 33.052. (23. 10. 1935); на слици је институт „Урусвати”.

⁶⁸ МС-РО Преписка-Радосављевић др Павле 33.056 (14. јун 1932). Превод приложен уз грађу у архиву.

⁶⁹ МС-РО Преписка-Радосављевић др Павле 33.050 (Рерих-Радосављевићу; 26. 10. 1932).

Јелена Рерих у писмима помиње атентат као велику несрећу (за коју криви Бартуа)⁷⁰ и као знак будућих промена,⁷¹ а Александра као „Покровитеља и најбољег Пријатеља”, који брине за руске емигранте, те подсећа париски центар на телеграм саучешћа.⁷² У капели Св. Сергеја у њујоршком музеју одржан је помен краљу 22. 11. 1934.⁷³ Руски емигранти у Харбину одлучили су да подигну капелу посвећену Николају Другом и краљу Александру коју је требало да уради Рерих. Међутим, поменута кампања у локалној емигрантској штампи подсећала је на уметников окултизам, могућу везу са масонеријом, те на раније флертовање с бољшевицима, тако да је пројекат поверен другом уметнику (капела је срушена после 1945. по доласку комуниста на власт у Кини) (Росов 2013).

Поред слања слика, Рерихи су били ангажовани и на прикључењу Југославије Пакту. Јелена Рерих саопштава да је краљ заказао састанак Шкљаверу у Паризу приликом своје посете 1934. ради ратификације Пакта, али је атентат то спречио.⁷⁴ Једна група људи у Југославији била је ангажована на пропаганди Пакта. Поред неколико загребачких имена, на која ћемо се вратити, овде се помиње и Мирослав Спалајковић (1869–1951), тадашњи амбасадор Југославије у Француској, претходно амбасадор Србије у Русији у време Првог светског рата и обе револуције. Јелена Рерих у писму Николају и Јурију⁷⁵ помиње да је „Мали” (Лепети, Шкљаверов надимак) имао састанак са Спалајковићем који је обећао да ће у Београду реферисати о Пакту, али да се тамо сад (после марсељског атентата) води другачија политика. У писму Шкљаверу⁷⁶ она га обавештава да се Рерих интересује за подршку Пакту међу југословенским поштоваоцима и проверава да ли су материјали везани за Пакт послани Г. Манојловићу и В. Петковићу.⁷⁷ Напоследку, Јелена Рерих јавља мужу и сину⁷⁸ да је Спалајковић напустио амбасадорско место. Поводом Спалајковићевог повлачења, француска организација му је послала писмо којим опширно захваљује на активном интересу, подршци и личним односима, уз помен

⁷⁰ Да Барту није утицао на краља, Силе Светла би га сачувале.

⁷¹ Писма од 13. 10. 1934 (мужу и сину Јурију); вид. и писмо од 18. 10. исте године (ПЕР 2). Посебно брине за судбину Руса у Југославији.

⁷² 24. 10. 1934, Г. Шкљаверу (ПЕР2).

⁷³ МС-РО Преписка-Радосављевић др Павле 33.061 (19. 11. 1934).

⁷⁴ 15. 11. 1934, писмо К.И.Стуре (ПЕР 2).

⁷⁵ 11. јул 1935 (ПЕР 3).

⁷⁶ 27. јул 1935 (ПЕР 3).

⁷⁷ 27. 7. 1935, писмо Шкљаверу (ПЕР 3).

⁷⁸ 6. августа 1935 (ПЕР 3).

„великог словенског срца”.⁷⁹ Мари де Во-Фалипо захваљује Спалајковићевој супрузи на помоћи југословенске владе за Гаврила Сергејевича Веселичког-Божидаровича (1841–1930), руског емигранта српског порекла, писца, дипломате, словенофила.⁸⁰

На трећој међународној конвенцији Пакта Рериха и заставе мира одржаној у Вашингтону 17–18. 11. 1933. Југославија је такође била представљена учешћем Ивана Франгеша, секретара амбасаде (*Third International Convention 5*). Међутим, 14. 3. 1934. Зинаида Фосдик разочарано бележи у дневнику да на конвенцији Пакта представник Југославије није наступио (Фосдик 2014).

Амбасада у Вашингтону је обавештавала Министарство иностраних послова о пројекту Пакта и прослеђивала документа (позив да представник Југославије учествује на конвенцији, уз информацију да су америчке државе приступиле пакту; обавештења која је амбасади слао Department of State о овлашћењу Воласа за потписивање; обавештење Панамеричке уније; сама документа).⁸¹ Министарство је потврдило пријем Заставе мира и послало је „на увиђај” Министарству просвете (које је тада обухватало и културу).⁸² МИП је од априла 1934. до априла 1935. у неколико наврата тражио мишљење о Пакту од Министарства просвете,⁸³ док ово напослетку није одговорило позитивно.⁸⁴ Ипак, Југославија није приступила Пакту. Године 1935. САД и јужноамеричке државе јесу потписале Пакт, али није дошло до ратификације у представничким телима, а Волас је након промене става према Рерихима послао поверљиво обавештење државама о повлачењу подршке пројекту.

Рерих има и краћи текст „Југославија” где, сем пријатељског помена имена, која смо већ навели, говори о словенству, о народној поезији, о

⁷⁹ Писмо Француске асоцијације Рериха Мирославу Спалајковићу 18. јул 1935 (Архив Србије – Лични фонд Мирослава Спалајковића МС-233).

⁸⁰ Писмо М. де Во-Фалипо госпођи Спалајковић 8. 1. 1930 (Архив Србије, Лични фонд Мирослава Спалајковића МС-543).

⁸¹ Посланство у Вашингтону Министарству иностраних послова 19. 2. 1934 (предмет: пројекат Рерих музеја); од 22. 9. 1934; од 8. 5. 1935 (прилози: Resolutions unanimously adopted by the Third international convention for the Roerich pact and Banner of peace – 18. 11. 1934; The Roerich Pact – 17. 11. 1935); Department of State Посланству Краљевине Југославије 22. 1. 1935. Све у АЈ 371 (16–22).

⁸² Министарство иностраних послова Посланству у Вашингтону 14. 4. 1934. АЈ 371 (16–22).

⁸³ Министарство иностраних послова Министарству просвете – дописи од 14. 4. 1934; 24. 1. 1935 (приложен и текст на француском о Пакту); 1. 4. 1935 (најхитнија молба за одговор). Архив Југославије-фонд бр. 66 (Министарство просвете); фасц. 84. (бр. јединице описа 245).

⁸⁴ Министарство просвете-допис Министарству иностраних послова од 3. 4. 1935. АЈ 66 (84–245).

избору кнеза Лазара и његовом духовном значењу, са позивањем на Николаја Велимировића. Уједно захваљује за поздравну песму Петру Перуну – тада популарном гуслару Петру Перуновићу Перуну који је певао и пригодне песме (рецимо Тесли и Пупину).⁸⁵ Да је пратио збивања на Балкану, показује и прекорни коментар поводом касног зближавања Југославије и СССР-а⁸⁶ (*Вот за два часа до германского вторжения подписала Югославия договор о дружбе с руским народом. Не поздно ли вспомнил славянский народ, где живет великий брат его? Хотя в бедствии вспомнили и бросили зов в будущее*).⁸⁷ По завршетку рата, поред даљег интересовања за судбину слика, Рерих помиње да нема вести из Југославије;⁸⁸ у другом писму Булгакову⁸⁹ помиње да од ЈАЗУ није добио никакав глас још од 1939, али упућује⁹⁰ да се академији у Загреб пошаље нова брошура.

Рерих помиње у писмима и друге Србе са којима је имао контакт, као што је сусрет са Пашићем, који га је позивао у Београд.⁹¹ Брачни пар јавља америчком језгру⁹² да неколико професора у Београду намерава да оснује слободну академију под именом Рериха, али упозоравају да се о томе не говори много због осведоченог непријатељства америчке амбасаде.⁹³ Још 1953. Јелена Рерих прати збивања на Балкану и нада се да ће се сукоб око Информбироа можда решити „револуцијом са стране” (како год тумачили овај израз) и одласком Тита.⁹⁴ Рерих је очигледно хтео да створи *нетворк* у ком би били људи од утицаја у култури и политици. Сем ових веза, дошло је и до формалног стварања Рериховог друштва у Југославији.

У писму из 1939. Н. Рерих помиње да је преминуо први председник југословенског друштва, ректор Београдског универзитета Јовановић.⁹⁵ Према години, то мора бити Драгослав Б. Јовановић, професор Правног факултета и ректор Б. У. од школске 1936/37. до своје смрти 1939. О његовој активности у друштву не знамо више. Другде се у преписци као председник друштва (очигледно после Јовановића) помиње Милан Марковић, уз

⁸⁵ Зинаида Фосдик помиње да је од др. Јанковића добила адресу Перуна (МС-РО Преписки-Радосављевић др Павле 34.375, 15. 12. 1933).

⁸⁶ Југославија је признала Совјетски Савез тек 1940.

⁸⁷ 8. 4. 1941 (ЛД 2).

⁸⁸ Писмо Булгакову од 24. јуна 1946 (ЛД 3).

⁸⁹ 29. 11. 1946 (ЛД 3).

⁹⁰ 1. март 1947 (ЛД 3).

⁹¹ 5. 6. 1944 (ЛД 3). Исто и у писму Манојловићу из 1929 (Манојловић 1933; Медарић 2005: 458).

⁹² 15–16. април 1936 (ПЕР 4).

⁹³ Америчкој групи 15–16. 4. 1936 (ПЕР 4).

⁹⁴ Свјатославу Рериху, 17. 10. 1953 (ПЕР 9).

⁹⁵ 12. август 1939 (ЛД 2).

коментар приређивача да је само друштво основано 1930. Његово се име као председника налази и у публикацији коју је 1931. објавио Рерихов музеј поводом десетогодишњице активности, а као почасни председник наводи се Иван Мештровић (*Roerich museum. A decade of activity* 1931: 114). Међутим, према писању *Политике* (27. 10. 1929) Друштво пријатеља Рериховог музеја основано је још 1929. са Павлом Поповићем као председником и Марковићем као секретаром, задуженим за оснивање. Поповић је иначе био активан у више различитих друштава, укључујући и оне за помоћ руским избеглицама. Данас нешто заборављени Марковић (1895–1976) био је слависта и компаратиста. Докторирао је у Француској, а 1929. се вратио у Београд, где постаје доцент за упоредну књижевност. Године 1933/34. борави у Шпанији да би се посветио проучавању Сервантеса, а 1937–1940. је културни аташе у Паризу. Године 1940. га је у Београду ухапсио Гестапо. Како му је супруга била Францускиња успео је 1942. да изађе из логора и да оде у Француску где је остао до смрти. Био је професор у Нансију, где је основао катедру за славистику. Поред низа чланака, треба издвојити књиге *Жан-Жак Русо и Толстој* и *Толстој и Ганди* (обе на француском и обе из 1928). Након Марковића, друштво је водила руска емигранткиња Дукшта-Дукшинска, о чему ћемо рећи нешто више. *Политика* помиње оснивање друштва као вид будуће југословенско-америчке сарадње, али ће амерички скандал око Музеја одвести контакт са Рерихом у другом правцу.

Постојало је и загребачко друштво Рериха, основано 1935 (Медарић 2005: 459). Манојловић помиње већ постојеће београдско друштво као подстрек. Сем Манојловића, у њему су били активни Иван Брлић (1894–1977) и Желимир Мажуранић (1882–1941) (син и брат Иване Брлић-Мажуранић). Први је био правник и писац, други такође правник и истакнути политичар. И ујак и нећак били су активни у Друштву народа и у часопису *Лига народа*; Брлић је писао о паневропејству. Мажуранић је био присталица југословенства и масон (Ненезић 1988: 408–409; Мужичић 1989: 298),⁹⁶ један од хрватских интелектуалаца који је подржавао шестојануарску диктатуру, тако да је 1929. ушао и у прву владу диктатуре, а после је, како смо видели, био и председник Сената. По успостављању НДХ извршио је самоубиство. У Рериховим материјалима Желимир Мажуранић помиње се као председник загребачког друштва Рериха, а Брлић као секретар, али изгледа да је након одласка Мажуранића цела група постала неактивна.⁹⁷

⁹⁶ Податак није безначајан имајући у виду утицај слободног зидарства у тадашњој држави и култури.

⁹⁷ „Море волнуется” (12. авг. 1939), „Странници” (ЛД 2).

Мажуранић је сликара срео и лично у Паризу, те му је том приликом показана поменута слика „Словенска земља” (Манојловић 1933).

У часопису *Лига народа* 1933. приредили су посебан двоброј посвећен Рериху.⁹⁸ За културну историју може бити занимљив и податак да је Брлићев уводни текст „Катарза” исмејао Крлежа („Долази Николај Константиновић Рерих” у часопису *Данас* 1934: 1, 2) који Рериха описује као „трансхималајског православца” и „другоразредног сценографа” чија су дела као „анзихтскарте” (разгледнице). Рерих заиста јесте био и сценограф – између осталог и за *Посвећење пролећа* Стравинског – али Крлежа овим жели да обезвреди његово сликарство. И у књизи *Мој обрачун са њима*, Брлић је исмејан као мистични словенофил, поводом сусрета са Мерешковским. Гавро Манојловић, толико ангажован у промоцији Рериха, био је близак са породицама Брлић и Мажуранић: управо је на његов предлог Ивана Брлић-Мажуранић изабрана за чланицу ЈАЗУ (Зима 2014). (Књижевница је својевремено у једном извештају описана као „душа свих руских емигрантских друштава и подухвата у Загребу” – Миленковић, Павловић 2006, II: 227). У загребачкој средини Рерих је био у контакту и са Алексејем Олесницким (1888–1943), туркологом и историчарем. Олесницки обећаје да ће му послати легенде Јужних Словена. Уз велики ентузијазам за мисију словенства, тумачење словенског епа ком налази источне изворе и тибетанске паралеле, политичке поруке („чувајте краља Александра”), Рерих помиње и идеју да по свом доласку уради слику Св. Саве (Медарић 2005: 464–465).⁹⁹ Највеће име је свакако Иван Мештровић. Поред почасног председавања југословенским друштвом, он се помиње и као почасни саветник, на списку људи везаних за Пакт,¹⁰⁰ а у том се звању (honorary advisers) наводи и на званичном меморандуму Рериховог музеја из САД.¹⁰¹ Према дневнику Зинаиде Фосдик, Мештровић је писао Рериху 1922. да се по његовом позиву прикључује удружењу *Cor ardens* (једна од рериховских група, основана у Чикагу 1921); мада му из циркуларног писма нису јасне основне идеје и циљеви, приступа због Рериховог имена (Фосдик 2014; 10. 7. 1922).

⁹⁸ Ту су текстови самог Рериха, преглед његовог живота и рада (Естер ван Ло, Олесницки, Леонид Андрејев), Манојловићев хронолошки преглед контакта са уметником, који нам је користио у овом раду, Шкљаверов текст о Пакту, информације о музеју, есеј извесног Николаја Фјодорова (писано: Федоров) из Загреба о сликарству Рериха и текст Богдана Новковића о међународноправном аспекту интелектуалне сарадње.

⁹⁹ Цитирано писмо Рериха Манојловићу од 26. 2. 1934 (фонд двора) такође помиње контакт са Олесницким.

¹⁰⁰ Текстови „Славјане”; „Наше Знамя” (ЛД 3).

¹⁰¹ Већ цитирано писмо из Музеја од 19. 9. 1929. у фонду двора.

Како смо видели, имена везана за Рериха нису безначајна у српској и југословенској култури и друштву: Владимир Петковић, Павле Поповић, Мирослав Спалајковић, Павле Радосављевић, Радоје Јанковић, Милан Марковић, Гавро Манојловић, Иван Мештровић. Мада је Рерих тражио контакте са људима који су били утицајни у политици и култури, можемо код неких од ових имена слободно узети да се не ради само о институционалном контакту, већ и духовној сродности са његовим идејама. Марковићева докторска теза о поређењу Толстоја и Гандија открива исту индо-словенску паралелу, која је лајтмотив Рериховог сликарства и учења. Овај спој је још наглашенији код Павла Радосављевића који је следио идеје панславизма (не само културног већ и политичког), а проучавао је и високо ценио хиндуизам (Искруљев 1970: 287). Југословенство Мажуранића није само политичког карактера (он није прихватао званично интегрално југословенство, упркос својој блискости краљу), већ се може посматрати и као варијанта словенофилства, које се среће како код Рериха, тако и у бајкама Иване Брлић-Мажуранић. То словенофилство имало је очигледно и шири оквир паневропејства и мондијализма, духовно близак утопијским пројектима Рериха.

3.

Како је напоменуто, унутар рериховских друштава постојали су ужи кругови који су били посвећени проучавању агни јоге. У француском друштву, на пример, ни председница Мари де Во Фалипо, дуго није била упозната са његовом окултном страном. Говорили смо засад о ширем, или спољном, кругу; сада ћемо рећи нешто више о другом, езотеричном. Разлика међу њима није оштро повучена. Сам Рерих југословенску групу зове „кружком Културе”.¹⁰² Јелена Рерих наглашава културно-просветни карактер друштава, али помиње да се она у Риги и Београду баве и учењем „живе етике”.¹⁰³ Она упућује председницу београдског друштва да треба организовати културне вечери, па проценивши учеснике, дискретно укључивати учења агни јоге. На таквим окупљањима треба изабрати оне којима ће учење бити детаљније саопштено, али нипошто не врбовати нове чланове без великог опреза.¹⁰⁴ Ако у ширем кругу срећемо српска и

¹⁰² Коментар А. Асејева уз писмо од 8. 2. 1934 (ОиИ 1).

¹⁰³ Писмо Н.П.Серафиновој, 11. 12. 1934 (ПЕР 2). Уп. писмо Асејеву од 30. 7. 1934 (ОиИ 1; исто у ПЕР 2). Она објашњава да Шкљавер има књиге учења, али је посвећен само у спољашње (административне) ствари.

¹⁰⁴ 12. 12. 1934 Дукшинској (ОиИ 2); 8. 9. 1934 Дукшинској (ОиИ 2); 24. 5. 1936 (ПЕР 4).

хрватска јавна имена, у ужем се јављају имена руских емиграната. Рерих, додуше, помиње да су се не нарочито активној групи прикључили српски уметници и музичари (који?), па очекује већу делатност, али ово се изгледа односи на круг шире узет.¹⁰⁵

Езотеричну делатност можемо пратити од 1933.¹⁰⁶ када је руковођење преузела Вера Дукшта-Дукшинска (девојачко бароница Ван дер Ховен). Рерих је разменио неколико писама с њом, али је главну преписку водила његова супруга – по вољи Учитеља како каже, а и да би поштедела супруга.¹⁰⁷ Судаћи према писмима и сведочанству једног од савременика, Александра Асејева, круг није био ни дуговечан, ни нарочито активан. Чак се није ни регистровао формално (иако се југословенско друштво налази на званичним листама рериховског покрета), мада је Јелена Рерих послала новац за регистрацију (никад искоришћен) и мада су домаће власти биле благонаклоне према руским организацијама; ни зграду Руског дома где су се окупљале емигрантске културне организације нису користили као простор за седиште и јавне наступе, већ су се састајали по становима чланова. Дукшинска је паралелно водила и Женску мисију, али је фактички то било готово исто чланство (и показује да су нека од рериховских друштава постојала више на папиру).

Оно што је занимало Дукшта-Дукшинску и малу групу око ње било је управо езотерично учење и у материјалима уместо бриге о сликама прелазимо на потпуно други план. О председници друштва не знамо много. А. Асејев даје не нарочито ласкав портрет у својим коментарима уз преписку с паром Рерих, а он се подудара с утиском који се може стећи из писама. Вера Дукшта-Дукшинска се још у Русији занимала за јогу, а у Београду се бавила таротом и кабалом. Заједно са Јеленом Павловном Соловском учествовала је у оснивању теозофске ложе „Јарослав Мудри” 1923–1924 (мада је постојало Теозофско друштво Југославије са седиштем у Загребу, руски емигранти су имали посебну ложу). Убрзо је напустила теозофију и посветила се ритуалној магији те формирала магијски кружок (редак податак о таквој пракси у тадашњем Београду). У периоду о ком говоримо посветила се агни јоги, да би после напустила и њу и прешла на учење Шивананде (вође Рамакришнине мисије). Позната су нам још нека имена око ње: В. К. Дарјалова, Јелизавета Константиновна Кидалова, С. Н. Јершевска, Михаил Љвович Никитин, Галина Антоновна Витавска, Георгиј Свишчев, Вера Константиновна Кравченко и њен муж. За Ники-

¹⁰⁵ „Море волнуется” (ЈД 2).

¹⁰⁶ 12. 10. 1933 кад стиже прво писмо Рериха.

¹⁰⁷ Писмо америчкој групи 31. 5. 1934 (ПЕР 2); 30. 8. 1934, Николају и Јурију (ПЕР 2)

тина знамо да је заједно са Асејевим уређивао часопис *Окултизам и јога*, као и да је 1926. покренуо часопис *Лето Господне. Круг мистическог чтения* од ког је изгледао изашао један број (данас дезидерат) (Ђурић 1990: 260; Качаки 2003: 320). Георгиј Свишчев (1912–1980, према: Чуваков 2005: 467) био је из официрске породице (отац му је био генерал), и сам је имао војно образовање; за време Другог светског рата био је у логору, а после рата је студирао теологију и радио као библиотекар Богословског факултета у Београду. Оставио је богату библиотеку иза себе.¹⁰⁸ У бр. 4 и 5 *Окултизма и јоге* објавио је путопис из Метохије где описује своје сусрете са дервишима. Кравченко је можда исти Павел Кравченко-Тавва, „художник”, који је објавио два краћа чланка у *Окултизму и јоги* (као место пребивања наведен је Београд). (Кравченко 1935; 1936). Сlike П. Кравченка, вероватно истог, налазиле су се у Војном музеју у периоду 1935–1940 (углавном портрети владара), али каснији траг им се губи (Косик 2010: 69). Урадио је 1934. и портрет Сергеја Сластикова (песника и супруга Десанке Максимовић), а сачуван је и податак да је радио на опремању сцене за наступ *Усменог књижевног часописа градитеља* 1927. у просторијама Савеза руских глумаца (Межински Миловановић 2015: 496).¹⁰⁹ Знамо још да је под псеудонимом Тавва у Београду изашла збирка песама (без године) *Зеркала вѣздѣсуцности* (Качаки 2003 257).¹¹⁰ Име Е. К. Кидалове налазимо у реадкцији часописа *Крылья Духа* чији је издавач био „Кружок по изучению эзотерических наук Востока”; изгледа да је изашао само један број (1928) (Качаки 2003: 319). Укратко, не знамо много о припадницима рериховске групе – то свакако нису крупна имена емиграције у Југославији – али видимо да је у руској емиграцији постојао и слој веома заинтересован за езотеризам. Многи од њих су сигурно ово интересовање пренели из предреволюционарног периода, када су различити облици езотеризма уживали популарност међу интелигенцијом „сребрног века”. У двогодишњем периоду Јелена Рерих води са њима интензивну преписку („хрпа писама из Југославије”)¹¹¹, детаљно поучавајући и одговарајући на питања. Комуникација је углавном ишла преко Дукшинске, мада има и неколико примера да је Рерихова писала директно другим члановима групе.

¹⁰⁸ Према саопштењу проф. Андреја Тарасјева.

¹⁰⁹ Ауторка чланка наводи податак и да је на тој вечери наступао „Павел Тава”, што би, ако смо у праву, према потпису из „Окултизма и јоге” било уметничко име Кравченка.

¹¹⁰ Разрешење „Тавва” као псеудонима П. Кравченко дају Сводный каталог (база данных) печатных изданий Русского Зарубежья 1918–1991 и Турчински у библиографији руских песника прве половине 20. в. (Турчинский 1994). Каталог (2010) као годину издања наводи 1935.

¹¹¹ 29. 8. 1934. америчкој групи; исто Николају и Јурију 30. 8. и.г. (ПЕР 2).

Припадници кружока упозорени су неколико пута на тајност: не само што треба пажљиво бирати чланове, већ је Дукшинска упозорена да имена махатми не треба помињати у писмима (и то је писмо Рерихово назначено као поверљиво, само за њу, не и за остале чланове), те се упућује да пише преко Париза где Рерих мисли да се пошта мање отвара.¹¹² Дукшинска и још два члана, Асејев и Никитин, добили су по прстен од Рериха, уз напомену да се на прстен може „концентрисати”, било да га носе на прсту или просто уз себе. Рерих јој шаље и портрет Учитеља, са напоменом да га не показује ником.

Посебне сребрне прстенове, као знак припадности кругу ученика, Рерих је израдио још раних двадесетих, за своју малу америчку групу. На њима се налазио симбол познат са заставе мира (троугаоно постављене тачке), али су овде имали езотерично значење, као симбол махатми. Знамо да их је касније давао и другима, као знак ступања у круг следбеника и нову еру (Андрејев 2014: 121). Ученици су им приписивали магијске особине: наводно је прстен Л. Хорча тамнео када би му претила нека невоља.

Своје београдске следбенике Јелена Рерих детаљно поучава о медитацијама, ђакрама и центрима у телу, физичком и астралном, о фокусирању на треће око, карми, о опасностима медијумизма и погрешних облика јоге, о астралном свету, о тибетанским махатмама и Шамбали, о езотеричном хришћанству, Блавацкој, Сент-Ив д’Алведру, даје медицинска упутства. Дукшинска је Рериховој послала потрет краља Александра и један свој чланак о татвама.¹¹³

Што се практичних ствари тиче, Рерихова подстиче на легализацију друштва, да би се добила законска заштита (како смо поменули, послала је и новац који је Дукшинска, према Асејеву, једноставно потрошила). Сугестију Дукшинске да Рерих интервенише код власти, Јелена Рерих избегава: мада је њен супруг био добар са покојним краљем, политика је сад другачија.¹¹⁴ Рерих, као и преко Асејева, покушава (1936) да се распита преко Дукшинске у ком тачно музеју и како су изложене његове слике.¹¹⁵ Последњу комуникацију имамо из 1937. кад Рерих шаље београдској групи своје књиге.¹¹⁶

Сазнајемо и да је међу београдском групом постојало извесно Братство архангела Варахиела. Рерихова опомиње М. Љ. Никитина да је Вара-

¹¹² Н. К. Рерих Дукшинској фебруар 1934 (ОиИ 2) Британска управа у Индији заиста је била неповерљива према Рерихима.

¹¹³ 8. 9. 1934. (ОиИ 2).

¹¹⁴ 22. 7. 1935 (ОиИ 2).

¹¹⁵ 2. 1. 1936 (ОиИ 2).

¹¹⁶ Прво писмо Рериха: 12. 10. 1933; последње: 27. 4. 1937.

хиел господар Венере и да не треба да поштују њега, већ махатму М. (тј. Морју) као господара наше планете.¹¹⁷ Пошто објашњења о природи овог арханђела даје и у писму Дукшинској,¹¹⁸ вероватно је и она била део братства, тако да је могуће да је ова група идентична церемонијално-магијској коју помиње Асејев. Арханђео Варахиел помиње се у неким гриморарима, тако да можемо претпостављати да је било речи о теургији.

У контакту са другим кореспондентима Јелена Рерих отворено изражава своје незадовољство београдском групом, које временом расте. Замера им ограниченост а поједине замисли чланова су је посебно иритирале. Тако је Дукшинска послала портрет махатме с молбом за потпис, на шта је добила поуку да махатме потпише више не дају и да било каква комуникација са њима иде само преко Јелене Рерих, Мајке Агни Јоге. Брачни пар Кравченко хтео је да посети Индију, о трошку Рерихових.¹¹⁹ Изгледа да је Дукшинска била заинтересована за неку врсту езотеричног хришћанства; Рерихова више пута помиње оно што је видела као превелику црквеност групе. У састанцима групе кратко је учествовао и свештеник Владислав Некљудов, на обострано неразумевање.¹²⁰ (О Некљудову (1899–1949), дугогодишњем свештенику руске цркве у Београду, имамо више података у: Тарасјев 2013: 207–231; вид. и Косик 2007: 51–53).

Рерихова више пута помиње црквене утицаје, притиске на теозофе и антропозофе, не само од руске већ и српске цркве.¹²¹ Не треба заборавити да је у Сремским Карловцима било седиште Руске заграничне цркве и митрополит Антоније Храповицки, који је објавио посланицу против масонства. Уопште, руска емиграција у Југославији била је конзервативнија од оне у неким другим земљама. Харбински епископ Нестор, добар са Рерихом, добио је управо из Југославије препоруку да не учествује у комитету Пакта Рериха.¹²² Рерих упућује на митрополита Антонија као на свог пријатеља још из старе Русије, који може да спречи „клевете”.¹²³

Веома брзо Ј. Рерих ће отворено писати да у Београду не верује готово никоме. Посебно је огорчена што на послани правилник друштва,

¹¹⁷ Писмо Никитину 12. 9. 1934 (ПЕР 2).

¹¹⁸ 22. 7. 1935 (ОиИ 2).

¹¹⁹ Николају и Јурију, 11. 2. 1934 (ПЕР 2); 25. 1. 1935. Николају и Јурију (ПЕР 3); 30. 3. 1935. америчкој групи (ПЕР 3); 22. 7. 1935: Ј. Рерих – Дукшинској (ОиИ 2); Асејеву 7. 12. 1935 (ОиИ 1); исто у ПЕР 3.

¹²⁰ 8. 2. 1934. Дукшинској (ОиИ 2); вид. коментар Асејева уз писмо.

¹²¹ Америчкој групи 2. 8. 1935 (ПЕР 3); Серафиминој 9. 12. 1935 (ПЕР 3); 9. 12. 1936 (ПЕР 4); 25. 1. 1938 (ПЕР 6).

¹²² Асејеву 27. 8. 1935 ПЕР 3 (исто и у Ои ОиИ 1).

¹²³ Н.Рерих-Асејеву 5. 4. 1934 (ОиИ 2).

потврду да је Дукшинска званични представник и новац за регистрацију, не добија никакав одговор месецима.¹²⁴

У краткотрајном животу кружока било је неколико мањих потреса. Једна групица је хтела да се одвоји и формира посебно удружење под именом Рериха тако да је Дукшинска тражила и добила потврду да је она једина званична представница.¹²⁵ Узнемирио их је и неки „самозванац” који се представљао као изасланик Рериха и син махатме, што је из Индије опет морало да се објасни.¹²⁶ Посебан проблем и нови повод расправи са Јеленом Рерих била је књига „Чаша Истока” (њен превод *Писама махатми* теозофа Синета). Дукшинска је доживела поједине делове књиге као атеистичке и молила да се не шаље у Београд, да се чланови не би саблазнили, што је, очекивано, Јелену Рерих наљутило и навело на неколико опширних поучителних писама о поруци књиге и неразумевању београдских читалаца. Такође се помиње завист београдске групе према ришкој. Она у Риги је била знатно активнија, објављивала је и књиге Рериха.¹²⁷ Једна чланица из Латвије, глумица Марија Андрејева Ведринска, допутовала је у Југославију на неодређено време где је Дукшинска узела на себе да је поучава (не баш на задовољство Мајке агни јоге).¹²⁸

Поред ове групе, Јелена Рерих је имала и другог кореспондента у Београду, Александра Михајловича Асејева. Асејев (1903–1993), лекар по струци, једна је од најзначајнијих личности руске окултне емиграције. У Београду је покренуо часопис *Окултизам и јога*. Првих седам бројева изашло је у Београду (1933–1936), а бројеви 8–10 (1937/8) у Бугарској. Асејев се преселио у Асунсион (Парагвај), где је часопис излазио све до 1977. Објављено је још неколико бројева у Сан Франциску до 1982, а потом се угасио. За готово пола века излажења, часопис је био „спона између раног и позног двадесетовековног окултизма... између старог и новог емигрантског и домаћег руског окултизма, мада га је читао само мали број интелектуалаца” (Менцел 2012: 158). Намеравао је и да објави дела Блавацке (Карлсон 1993: 224; нп. 25).

Асејев је, према сопственим речима, у руским књижарама у Београду наишао на Рерихове књиге које су га одушевиле, тако да је успоставио с њима преписку. Познавао је и групу Дукшинске и руске теозофе (број-

¹²⁴ Асејеву 24. 6. 1935 (ПЕР 3); уп. Асејеву 6. 7. 1935 (ОиИ 1).

¹²⁵ Дукшинској 12. 12. 1934 (ОиИ 2); 20. 12. 1934. К.И.Стуре (ПЕР 2).

¹²⁶ Писмо К.И.Стуре 14. 5. 1934 (ПЕР 2).

¹²⁷ Рерихи су чак разматрали и штампање неких књига у Југославији, због повољнијих цена, до чега није дошло (6. 6. и 30. 6. Николају и Јурију ПЕР 3); писмо Рериха Асејеву 14. 8. 1933 (ОиИ 2)

¹²⁸ 24. авг. 1936 (ПЕР 4); писмо А.И.Клизовском 8. 6. 1934 (ПЕР 4); 24. 5. 1936 (ПЕР 4).

чано ионако невелике), али се није прикључивао никоме већ је деловао самостално. (Додуше, члан редакције *Окултизма и јоге* био је М. Љ. Никитин.) Овоме је допринело и што је живео ван Београда, обављајући лекарску праксу у Рготини код Зајечара. Јелена Рерих је након почетне уздржаности (упозорава кореспонденте из других земаља да не откривају превише информација Асејеву) стекла у њега поверење и ценила га више него друге из београдског кружока, што се види по поверљивом тону писама и по непосредним оценама Асејева у писмима трећим особама. Њих двоје су преписку наставили све до њене смрти (с једним периодом паузе четрдесетих година) и по његовом пресељењу у Парагвај. Она му неке ствари саопштава у напомену да их не говори Дукшинској, а он је информише о претходном животу председнице Рериховог друштва, уз потврду дискреције.¹²⁹ И њему упућује окултне савете, такође га одвраћајући од бављења ритуалном магијом¹³⁰ (још једно сведочанство о таквој пракси). Предлог Шкљавера да Асејев буде опуномоћеник за балканске државе, Јелена Рерих ипак не прихвата јер је Асејев заузет и живи у унутрашњости, али и због општег утиска о неспособности југословенске групе.¹³¹

У посебном писму¹³² Јелена Рерих шаље Асејеву и његовој сестри „Знак Великог Поверења” за који напомиње да га неће добити нико други из Југославије. (Додаје да су га добили и стари чланови из Риге, што знамо из других писама.)¹³³ Највероватније је истоветан ономе што се на другим местима у списима агни јоге зове „знак вере”. Према учењу агни јоге, г. 1922. махатма Морја (исти онај који је, према теозофима, био у контакту са Блавацком) Рерихима је „послао” знак који је Николај медијумски нацртао (аутоматско цртање): пехар пламена окружен змијом. Знак је тумачен као симбол Грала. Отисци су се слали изабраним ученицима по целом свету као знак препознавања и објект за медитацију (Андрејев 2014: 121). У истом писму, она упућује Асејева да у књизи *Криптограми Истока* (коју је објавила под псеудонимом Ж. Сент-Илер) прочита 4. ред одоздо на страни 117. Према издању из 1928. на тој је страни „Легенда о камену” а на одговарајућем месту стоји: „Када се пламен савије над чашом као прстен, тада је близу Моје време”, што одговара симболици знака. „Легенда” упућује на још један мит агни јоге. Реч је о тзв. „космичком камену” (одломак метеорита) који су Рерихи поседовали. Према њима, то

¹²⁹ Асејеву 7. 12 1935 (ОиЇ 1); исто у ПЕР 3; 6. 7. 1935 (1 ОиЇ) (и у : ПЕР 3).

¹³⁰ Асејеву 7. 12. 1935 (ОиЇ 1); исто у ПЕР 3.

¹³¹ Шкљаверу 19. 7. 1935 (ПЕР 3).

¹³² 19. 3. 1936 ПЕР 4.

¹³³ К.И.Стуре, 9. 4. 1936 (ПЕР 4).

је био камен стигао са Ориона, у историји познат као Грал; натприродних својстава, власништво Соломона, Александра Македонског, Акбара и Наполеона, а Рерихима су махатме доделили задатак да га врате у Индију. Брат и сестра Асејеви били су очигледно посвећени у учења резервисана за уски круг.

Текстови у београдским бројевима *Окултизма и јоге* тематски су разнолики: од окултне фармакопеје до словенске мисије; обавезно излазе литерарни прилози; важан извор су извештаји о окултним групама у совјетској Русији; интересантно је и да Григориј Шварц-Бостунич, познати антимасонски десничарски аутор, иначе дубоко заинтересован за окултизам, објављује један текст код Асејева.¹³⁴ Ипак, на првом месту су текстови о агни јоги. Ту су и чланци Николаја и Јелене Рерих, као и они Асејева и Никитина којима се објашњавају појмови учења, али и Пакт Рериха и застава мира. До свог гашења ће часопис задржати посебно интересовање за агни јогу, али ови први бројеви могу се сматрати неком врстом полузваничног гласила. Изгледа да су и у београдској штампи позитивно поменути.¹³⁵ На неке ставове Асејева о техникама хатха јоге Јелена Рерих је реаговала писмом са својим тумачењем. Поједине одломке из преписке са члановима београдског кружока Асејев је објавио у часопису, уз изостављање имена адресата. То је поступак који је и Ј. Рерих примењивала у објављивању писама, као својеврсној систематизацији учења, мада је приређивачки рад Асејева приватно оценила као неспретан¹³⁶. Такође је поједине чланке објављивала под псеудонимом Т. П. Сундри. Према истраживањима, Рерихова је умногоме обликовала изглед часописа, не само чланцима, већ и полемикама, одговорима на писма, рецензијама, контактима са ауторима, предлагањем тема и чланака (вид. увод у књигу Асејева). У броју 6 („Под знаком предањства” 1936: 126–128), „пријатељи-поштоваоци Е. И. и Н. К. Рериха у Југославији” осудили су преузимање власништва над музејом: то је знак да црна ложа не мирује; њихов је циљ да „размагнетишу главни ашрам културе” који је повезан са именом Рериха као са „живим терафимом јерархије светла”. Последњи број изашао у Југославији био је тематски, посвећен у целини Атлантиди. Пред крај делатности у

¹³⁴ Бостунич је почетком двадесетих година објавио неколико утицајних антимасонских и антисемитских књига у Београду, Новом Саду и Сремској Митровици. Имао је по свој прилици контакте са Гурђијевим и П. Дановим, а био је и следбеник Р. Штајнера док се није разочарао и објавио памфлет против њега. По преласку у Немачку постао је нациста и члан *Ahnenerbe*, близак Химлеру; траг му се губи крајем рата.

¹³⁵ Писмо Јелене Рерих Николају и Јурију, 15. 7. 1935 (ПЕР 3).

¹³⁶ Николају и Јурију 4. 7. 1935 (ПЕР 3).

Београду, часопис је планирао и издавање књига, од чега је, изгледа, изашао само *Герметизм* Дмитрија В. Страндена (1937). Мада је Асејев напустио Југославију, неки контакти су очигледно задржани јер шездесетих и седамдесетих излази пар прилога непотписаних дописника о стању окултизма у СФРЈ.

На крају, Рерих се дописивао и са будистичком заједницом Калмика у Београду, што је више пута поменуто у домаћој литератури о овој заједници. У калмичком емигрантском часопису *Ковылные волны* који је излазио у Паризу тридесетих година објављено је писмо која је Рерих упутио Санжи Умалданову, једном од старешина београдског будистичког храма. Прво је Нети Хорш из Америке упутила поздрав Калмицима. Рерих им је послао слику Буда из тибетанског манастира, примерак своје књиге *Срце Азије* (с напоменом да ту пише о Шамбали) и часописа друштва *Маха Бодхи*, две репродукције своје слике *Буда победник* и два обраћања локалним будистичким заједницама (*Ковылные волны*, март 1932: 44–45); у писму М. Таубеу помиње слање једне слике 15. 12. 1931 (*Дельфис* 2014: 16).¹³⁷

У домаћем сликарству тог периода наилазимо на необичну паралелу раду Рериха. Милош Бабић (1904–1968) јавио се на конкурс за заставу Лиге народа, а из нацрта за тај пројекат настаће слика из 1930. под рериховским називом *Застава мира* (Нинков 2010: 68–69). Мада је и Бабићево дело обележено космизмом (Нинков 2010: 63), он се стилски разликује од Рериха, као и сам нацрт заставе. Ако бисмо хтели да проширимо паралеле, могли бисмо упутити и на то да је у једном од његових циклуса из тридесетих година доминантан симбол круга (Нинков 2008: 464), што издалека подсећа на Рерихову заставу. Штавише, један пример такве симболике је по свему судећи оријенталног порекла: на слици *Сан сотоне или визија рата* на глави велике фигуре налази се кружни симбол који веома личи на јин-јанг (детаљеније у Нинков 2008: 461–464).¹³⁸ Историја уметности моћи ће прецизније да утврди да ли је реч о подударностима или можда о извесном утицају (пре идејном него стилском) руског сликара.

Од наслеђа Рериха није остало готово ништа после рата, сем слика у Народном музеју. Асејев је још раније напустио земљу, судбина групе и њених чланова није позната, али идеје Рериха се очигледно нису пренеле у неку наредну генерацију. (У Бугарској је, рецимо, седамдесетих година, дошло до обнове интереса за Рериха и толерисања агни јоге, под утицајем Људмиле Живкове, кћерке диктатора Тодора, министарке културе).

¹³⁷ Уп. и писмо од 24. 11. исте године (исто).

¹³⁸ Обе поменуте слике налазе се у Градском музеју у Суботици.

Резимирајући податке, видимо да је као део међународне мреже рериховског покрета била укључена и Југославија од 1929. Почетни импулс је био снажан, укључио је и самог краља, главне музеје, ЈАЗУ, јавне личности, те довео до Рерихове сталне поставке. Почетни ентузијазам се умањио после 1934. из више разлога: сам Рерих одлази на двогодишњу експедицију, а у земљи долази до промена после марсељског атентата; слике одлазе у друге градове. Од 1933/34. рериховци су првенствено руски емигранти заинтересовани за окултну страну покрета, али и њихова активност замире пре Другог светског рата.

Да овај рад не би остао чисти (или најцрњи) позитивизам покушаћемо на крају да извучемо неколико културолошких закључака из изложених података. (Историчари, историчари уметности и русисти-специјалисти за емиграцију моћи ће у будућности да пруже још.) У овој краткој епизоди српске и југословенске међуратне културе, сем контакта са светски познатим уметничким именом, можемо приметити још једну варијанту идеје словенства. Позивања на словенски сентимент не треба видети само као фразе. Писма Павла Радосављевића показују усвајање Рерихове идеологије, али и други примери, чак и кад нису непосредан израз рериховског учења, пример су једне од варијанти словенофилства и осећаја словенског идентитета. Та врста идентитета била је присутна и у култури и друштву Краљевине Југославије у разним формама. У култури, рецимо, као индо-словенски месијанизам раног Милоша Ђурића или Николаја Велимировића. У политици, као интегрално југословенство ОРЈУНЕ и касније званичне државне политике. Осећај „словенства” и присуство руске емиграције виђени су, према Љ. Димићу, и на унутрашњем плану као погодно оруђе за наднационалну југословенску интеграцију (Димић 1994: 39). Према неким мишљењима, краљ Александар је чак имао претензија на руски престо, уз подршку неких високих представника беле емиграције (Глигоријевић 1994: 57; Миленковић, Павловић 2006: 165-166), што „словенској” теми даје нову димензију. Идеја југословенства у међуратном периоду добија тако и одређену пансловенску црту, и на културном и на спољнополитичком плану. У том контексту теозофски словенски месијанизам пара Рерих не делује толико страна. Упада у очи да Рерихови следбеници у хрватској култури истовремено деле југословенске и словенофилске идеје, као и глобалистичке.

Такође, открива се мање позната страна руске емиграције у нашој земљи, везана за окултизам. У домаћим истраживањима поводом појединачних помињања су везе са масонеријом или антропозофијом, али у фокусу су биле култура, политика и црква; овај је аспект остао занемарен, а вероватно је да би будућа истраживања архивске грађе открила и више.

Однос српских и руских рериховаца подудара се, изгледа, са односом спољног (културног) и унутрашњег (езотеричног) круга. Мада будућа открића могу релативизовати ову слику, она је вредна пажње јер се не разликује много од односа у другим областима, као што је, на пример, књижевност, где је било паралелних струјања, али знатно мање размене између српских и руских стваралаца.

ИЗВОРИ

Архивска грађа

АЈ – Архив Југославије, фонд 66, Министарство просвете Краљевине Југославије.

Фонд 74, Двор Краљевине Југославије

Фонд 371, Посланство Краљевине Југославије у САД-Вашингтон

АС-МС – Архив Србије, Лични фонд Мирослава Спалајковића.

МС-РО – Матица српска-Рукописно одељење. Преписка. Радосављевић др Павле.

Letter from professor Roerich to His Majesty, King Alexander of Jugoslavia. Рерихов музеј у Њујорку Ref. no. 202266, доступно на: <http://www.roerich.org/correspondence.php>

Објављена грађа (преписка и дневници)

ЛД – Н. К. Рерих. *Листы дневника*. 1–3. Москва: Международный Центр Рерихов, 1995–2000.

ОиИ – Е. И. Рерих, Н. К. Рерих, А.М. Асеев. *Оккультизм и йога. Летопись сотрудничества*. 1–2. Сост. Д. Н. Попов, Н. А. Усачёва. Москва: Сфера, 1996.

ПЕР – Елена Ивановна Рерих. *Письма* 1–9. Москва: Международный Центр Рерихов, 1999–2009.

Рерих, Н. К. „Писма М.А.Таубе”. *Дельфис* 4. 80. (2014): 10–17.

Фосдик, Зинаида. *Воспоминания о Рерихах*. Москва: Эксмо, 2014.

Часописна грађа

Рерих Проф. Н. О(!). Уважаемому бакше калмыцкой колонии в Белграде. *Ковылные волны* март (1932): 44.

- „Буддизм в Америке”. *Ковыльные волны* март (1932): 45.
„Музеј Рериха у Њујорку”. *Политика* 27.10.1929. стр. 8.
Оккултизм и йога 1–7. Београд. 1933–1936. Бр. 8 Софија 1937.
Кравченко Павел. [Писмо] *Оккултизм и йога* 4 (1935). 123.
Кравченко-Тавва, Павел. „Епоха озарений”. *Оккултизм и йога* 6 (1936). 30–32.
Свищев, Георгий. „Свѣт Метохий” 1–2. *Оккултизм и йога* 4 (1935): 26–42; 5 (1935): 26–39.
Liga naroda. Vjesnik Udruženja za promicanje ciljeva Lige naroda u Zagrebu III 14–15 (1933). Dvobroj Nikolaja K. Roericha.
Manojlović, Gavro. „Nikolaj Roerich i njegova djela u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu”. *Liga naroda* III 14–15 (1933): 16–24.

Монографије и документи

- Рерих, Е. (Ж. Сент-Илер). *Криптограммы Востока*. Париж: Русское книгоиздательство Я. Поволоцкаго и К-о, 1929.
Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za g. 1929/1930 sv. 43. Zagreb, 1931.
Nicholas Rörich. Mistično putovanje. Slike iz fundusa Galerije. Moderna Galerija-Studio „Josip Račić”, Zagreb, 2011 (katalog).
Roerich museum. A decade of activity 1921–1931. New Era Library. Roerich Museum Press, New York, 1931.
Third International Convention for the Promotion of the World Wide Adoption of the Roerich Pact and the Banner of Peace 1933.

ЛИТЕРАТУРА

- Беликов, П; Князева, В. *Рерих*. Москва: Молодая гвардия, 1972.
Бугаева, Л.В. „Горячее сердце героя”. *Восход* 6.242 (2014): 17–24.
Дубаев, Максим. *Рерих*. Москва: Молодая гвардия, 2003.
Ђурић, Остоја. *Руска литерарна Србија 1920–1941*. Горњи Милановац-Београд: Дечје Новине, Српски фонд словенске писмености и словенских култура. 1990.
Игнатъев, Андрей. *Движение последователей Агни-йоги в. 1921–1935*. гг. Калининград 2015. датум последњег приступа: 1.08.2016. http://www.mahadevi.ru/agniyoga_movement_1921_1935.pdf

Игнатјев, Андрей. *Мир Рерихов* 1–2. http://www.mahadevi.ru/mir_rerihov1.pdf; http://www.mahadevi.ru/mir_rerihov2.pdf датум последњег приступа: 1.08.2016.

Искруљев, Јован. *Др Паја Радосављевић. Живот и рад*. Београд: Завод за издавање уџбеника.

Јовановић, Мирослав. „Краљ Александар и руски уметници”. *Руска емиграција у српској култури XX в.* I Београд: Филолошки факултет, 1994. 93–97.

Каталог Рерихових слика, саставио В.Н. Бендјурин 14.09.2016. < <http://www.roerich-encyclopedia.facets.ru/kartiny.html> >

Качаки, Јован. *Руске избеглице у Краљевини СХС/Југославији. Библиографија радова 1920–1944. Покушај реконструкције*. Београд: Жагор; Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, 2003.

Ковалева. Н. *Елена Рерих. Путь к посвящению*. Москва: Эксмо, 2013.

Косик, В.И. *Что мне до вас, мостовые Белграда. Русская диаспора в Белграде 1920–1950-е годы*. Москва: РАН Институт славяноведения, 2007.

Косик, В.И. *Русские краски на балканской палитре. Художественное творчество русских на Балканах (конец XIX – начало XX века)*. РАН Институт славяноведения, 2010.

Кураев, Андрей. *Сатанизм для интеллигенции. О Рерихах и Православии* 1–2. Москва: Московское подворье СвятоТроицкой Сергиевой Лавры, 1997.

Межински Миловановић, Јелена. „Ликовни уметници емигранти у контакту са кругом Земгора у Краљевини СХС/Југославији”. *Часопис Руски архив (1928–1937) и култура руске емиграције у Краљевини СХС/Југославији* (ур. Весна Матовић, Станислава Бараћ). Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015. 487–511.

Миленковић, Тома; Павловић, Момчило (прир.). *Белоемиграција у Југославији I–II* Београд: Институт за савремену историју, 2006.

Ненезић Зоран. *Масони у Југославији*. Београд: Зодне, 1988.

Нинков, Олга. „Активистичке паралеле: кубоекспресионизам, туризам и конструктивизам у делу Балажа Г. Арпада и Милоша Бабића”. *Зборник Музеја примењене уметности у Београду* 6 (2010). 57–73.

Нинков Ковачев Олга. „’Бескрајни круг. У њему звезда’. Иконографски програм циклуса Милоша Бабића”. *Европски контексти XX века у Војводини*. (прир. Ј. Денегри, М. Шуваков). Нови Сад: Музеј савремене уметности, 2008. 461–470.

- Полякова, Е. *Николай Рерих*. Москва: Исскуство, 1985.
- Росов, В. А. *Николай Рерих. Вестник Звенигорода* кн. 1 СПб: Алетейя; Москва: Ариаварта Прессс, 2002; кн. 2 Москва: Ариаварта Прессс 2004.
- Росов В. А. „Часовная-памятник венценосным мученикам: неосуществлённый проект Н.К. Рериха в Харбине”. у: *Исторический контекст: правило без исключений 3. История архитектуры и содержания зданий: сборник материалов* (сост., вступл. и коммент. М. И. Кунките). Санкт-Петербург [б.и.], 2013. 22–27.
- Савелли Дани. „Судьба рериховских организаций: история „французского общества друзей музея Н. К. Рериха” (1929–1935) по неизданной переписке сотрудников”. *Рерихи: мифы и факты* (сост. А. Андреев, Д. Савелли). Москва: Нестор-История, 2011. 155–195.
- Сводный каталог (база данных) печатных изданий Русского Зарубежья 1918–1991. Библиографический указатель*. Москва: Государственный архив Российской федерации, 2010.
- Станишић-Ристовић, Гордана. „Axis mundi у симболичким пејзажима Николаја Константиновича Рериха (поводом седам слика из Народног музеја у Београду)”. *Зборник Народног музеја XV–2* Историја уметности. Београд 1994. 175–182.
- Суботић, Ирина. „Руски сликари у београдском Народног музеју”. *Руска емиграција у српској култури XX в.* II Београд: Филолошки факултет, 1994. 64–68.
- Тарасјев, Андреј. *Четири духовника*. Београд: Православни богословски факултет, Српско одељење Међународног јавног фонда јединства православних народа, 2013.
- Турчинский Л. М. „Русские поэты XX века. 1900–1955 Дополнения к библиографии А. К. Тарасенкова”. *De visu* 1/2(14) (1994). 70–96.
- Торић, Борис. *Нада 2. Библиографија 1895–1903*. Сарајево: Свјетлост 1978.
- Ђурић, Бобан. *Из живота руског Београда*. Београд: Филолошки факултет, 2011.
- Чуваков, В. Н. *Незабытые могилы 6*. Москва: Российская государственная библиотека, 2005.
- Щеблыгина, Ирина Васильевна. „Рериховский зал Русского культурно-исторического музея в Праге (по материалам переписки В. Ф. Булгакова и Н. К. Рериха)”. *Изобразительное искусство, архитектура и искусствоведение русского зарубежья*. Санкт-Петербург: „Дмитрий Буланин”, 2008. 247–260.

Alexandre Andreyev, *The Myth of the Masters Revived. The Occult Lives of Nikolai and Elena Roerich*, Leiden-Boston, Brill, 2014.

Carlson Maria. *No Religion Higher than Truth. History of the Theosophical Movement in Russia 1875-1922*. Princeton Legacy Library, 1993.

Medarić, Magdalena. „Николай Константинович Рерих и Загреб (архивне истраживања)”. у: *Sub rosa. köszöntő könyv Léna Szilárd tiszteletére : [in honorem Lenae Szilárd]* ед. Denise Atanaszova-Szokolova et al. Budapest: ELTE, 2005. 458-465.

Menzel, Birgit. „Occult and Esoteric Movements in Russia from the 1960s to the 1980s”. у: *The New Age of Russia. Occult and Esoteric Dimensions*. ед. by B. Menzel. M. Hagemester, B. Glatzer Rosenthal. München-Berlin: Verlag Otto Sagner, 2012. 151–185.

Mužić, Ivan. *Masonstvo u Hrvata*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1989.

Osterrieder, Markus. „From Synarchy to Shambhala: The Role of Political Occultism and Social Messianism in the Activities of Nicholas Roerich”. *The New Age of Russia. Occult and Esoteric Dimensions*. ед. by B. Menzel. M. Hagemester, B. Glatzer Rosenthal. München-Berlin: Verlag Otto Sagner, 2012. 101–134.

Radulović, Nemanja. „Slavia esoterica between East and West”. *Ricerche slavistiche* 13(59) (2015): 73–102.

Stasulane Anita. *Theosophy and Culture: Nicholas Roerich*. Roma: Pontificia Università Gregoriana, 2005.

Stasulane, Anita. „Interaction between Religion and Culture in the Case of the Roerich Movement”. *Soter-Journal of Religious Science* 42 (2012). 127–139.

Stasulane Anita. “The Theosophy of the Roerichs: Agni yoga or Living Ethics”. *Handbook of Theosophical Current*. Ed. by Olav Hammer and Mikael Rothstein. Leiden – Boston: Brill, 2013. 293–315.

Zima Dubravka. „Ivana Brlić, članstvo u Akademiji i Nobelova nagrada”. *Libri et liberi* 3. 2 (2014): 239–261.

Znamenski, Andrei. *Shambhala rossa. Magia, profezia e geopolitica nel cuore dell'Asia*. [Red Shambhala. Magic, Prophecy and Geopolitics in the Heart of Asia, 2011] Roma: Edizioni Settimo Sigilio, 2015.

Nemanja J. Radulovic

ROERICH MOVEMENT IN KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Summary

The paper examines contacts of Nicholas and Helena Roerich with Serbian and Yugoslavian milieus of interwar period, based on archival materials (letters and official documents from Serbian archives) and recently published materials of Roerichs (letters, diaries). We give short overview of the history of Roerich society in Belgrade, contacts of the artist with king Alexander I, with intellectuals and politicians in Belgrade, Zagreb and New York, support to Roerich museum and Banner of Peace pact as provided by Yugoslav academy. History of pictures sent by Roerich museum to Yugoslavia is described, too, mostly on archival documents. Beside this public side, within Roerich society there was an inner circle, consisting of Russian emigres mostly, dedicated to esoteric teachings of the Roerichs. This largely forgotten part of local cultural history shows at the same time some interesting examples of the transformations of Slavophilism, as present both in Roerichs' movement and in culture and politics of Kingdom of Yugoslavia. It is also noticeable that culture of Russian emigrants in Yugoslavia included a current with esoteric inclinations, fact mostly neglected in the research.